

Csatári László és az 1944-es kassai deportálások

2011 szeptemberében, pár nappal Képíró Sándor halála után, Efraim Zuroff, a Simon Wiesenthal Központ jeruzsálemi irodájának igazgatója pár soros e-mailt kapott Budapestről.¹ Az „Informátor 1944” feladó azt állította, hogy ismeri Csatári László² egykori kassai rendőrtiszt budapesti tartózkodási helyét, amit 55 ezer dollár fejében el is árulna.³ Zuroff rövid nyomozás után Budapestre utazott, és személyesen tett feljelentést a magyar ügyészi szerveknél, akik a nyomozást már másnap meg is indították.⁴ Ez volt a negyedik eljárás, amelyben Csatári 1944-es kassai szerepét vizsgálták: 1945–1946-ban Budapesten, 1947–1948-ban Csehszlovákiában és 1996–1997 között Kanadában került a nyomozó hatóságok látókörébe.

Csatári neve rögtön a háború után, egy 1945. júliusi feljelentésben előkerült.⁵ A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya először lezárta az ügyet,⁶ de fél évvel később pótnyomozást rendelt el. Ebben az eljárásban azonban Csatári már nem, csak a hatóságok által letartóztatott felettese, Horváth György, volt kassai rendőrkapitány szerepelt gyanúsítottként.⁷

Csatári ekkor már Németországban tartózkodott. Megeshet, tudott arról, hogy mindeközben Csehszlovákiában halálra ítélték. A csehszlovák népbíróság 1948. június 8-án távollétében, a nyilvánosság kizárásával tartott egynapos tárgyaláson, kizárólag az ügyészség tanúit meghallgatva, tíz perc tanácskozás után bűnösnek találta.⁸ 2013-ban Csatári hosszan és alaposan, írásban reagált a csehszlovák eljárásban felvett tanúvallomásokra,⁹ személyes véleményét pedig így foglalta össze:

„Borzasztó dolgokat mondtak el rólam, amely szörnyűségeket én nem követtem el, azokat nem tudtam volna elkövetni. [...] Amit ők elmesélnek azt csak egy félbolond szadista követhette volna el, normális ember nem. [...] Én természetesen Kassán voltam az említett időpontban, de nem voltam jelen ezeknél a bántalmazásoknál. Azt sem tudom, hogy ezeket mikor követhették el. Az is felmerült bennem, illetve a jegyzőkönyvek olvasása azt a benyomást keltette bennem, hogy az Auschwitzból visszatért, ott súlyos traumán átesett emberek egy politikailag koncepciók eljárásban találtak ki ilyen dolgokat.”¹⁰

Az elítélés alapjául szolgáló tanúvallomásokat valóban rendkívüli körülményekkel szabad csak felhasználni: a bíróság ugyanis megelegetett az ügyészség által egy-két nap alatt rögzített tanúvallomásokkal, korabeli iratokat nem használtak fel. A tárgyalási jegyzőkönyv tanúsága szerint a védőügyvéd és a bírák is teljesen passzívok voltak. „Az eljárás nagyon formális volt” – ahogy azt Balassa Zoltán történész is megállapította.¹¹

Csatári 1949 márciusában érkezett a kanadai Halifax városba. 1955-ben kanadai állampolgárságot kapott, és Montrealban telepedett le. 1996 októberében a kanadai hatóságok eljárást indítottak vele szemben, de nem háborús vagy emberiség elleni bűncselekmények, illetve Szlovákiának vagy Magyarországnak való kiadatás miatt. A kanadaiak a volt szegedi csendőrtiszt, Finta Imre ellen indított évekig húzódozó, s végül sikertelen eljárásból tanulva egy jóval egyszerűbb megoldást választottak. Mivel Csatári hamis adatok bementése alapján szerezte meg a kanadai állampolgárságot, az ottani jogszabályok lehetővé tették, hogy attól megfosszák és kitoloncolják az országból.¹² Az eljárás megindult, Csatári végül azonban nem terjesztett elő érdemi védekezést, és így 1997 augusztusában elvesztette kanadai állampolgárságát.¹³ Hazatérése előtt jogi szakvéleményt kért egy magyar ügyvédőtől, aki kétoldalas állásfoglalásában arról biztosította, hogy „teljességgel valószínűtlen, hogy kiadnák Szlovákiának”, illetve „Ön ellen vádat emelni Magyarországon háborús bűntett miatt nem lehet”.¹⁴ Csatári

visszaköltözött Magyarországra. Nem bujkált, saját neve alatt háborítatlanul élt Budapesten.

Az alábbi tanulmányban a kassai zsidóság gettóba zárásának és deportálásának történetén túl Csatári László 1944. március–júniusi tevékenységét mutatom be. Elsődleges forrásként használtam a Kassai Városi Levéltár (AMK) és a Kassai Állami Területi Levéltár (SOAB) korabeli közigazgatási és rendőrségi iratait, a Pohl Sándor kassai polgármester, valamint Horváth György kassai rendőrkapitány elleni magyar népbírói eljárások, továbbá a Csatárral szemben lefolytatott kanadai eljárás részlegesen rendelkezésre álló, illetve a csehszlovák hatóságok által 1947–1948-ban és a magyar ügyészség által 2011–2013-ban lefolytatott nyomozás teljes, több ezer oldalra rúgó anyagát.

Döntés a gettósításról

1944. április 7-én péntek délelőtt kulcsfontosságú értekezletre került sor a Belügyminisztérium kis tanácstermében. Az ülés tárgya a kárpátaljai zsidóság összegyűjtése volt.¹⁵ Az értekezletet Bakó László, a Belügyminisztérium politikai államtitkára nyitotta meg Adolf Eichmann jelenlétében. A megjelent rendőri és csendőri vezetőknek Bakó ismertette a 6163/1944. BM. VII. számú bizalmas rendeletet, amelynek első mondata rideg egyszerűséggel foglalta össze a következő hetek történéseit: *„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”* A rendelet alapján a „tisztoogatást” területrészenként kellett végrehajtani. A zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül gyűjtőtáborokba kellett szállítani.

Bakó közölte, hogy az első kitelepítéseket a kassai VIII. csendőrkerület területéről fogják végrehajtani, és felhívta a figyelmet a németekkel történő súrlódásmentes együttműködésre.¹⁶ Az akció lebonyolítására létrehozta egy német végrehajtó törzset Munkácsra, amelynek magyar részről Ferenczy László¹⁷ és Meggyesy Lajos, az Államvédelmi Központ (ÁVK) ügyészi osztályának a vezetője lett a tagja.¹⁸ A budapesti értekezleten részt vett a kassai rendőrkapitány, Horváth György is, aki később úgy emlékezett, hogy a rendelet kiadását azzal indokolták, hogy a zsidók veszélyeztetik a hadműveleti érdekeket.¹⁹ Benyomása szerint a *„vonatkozó rendelet kutyafuttában készült. Bakó előttünk írta alá, amint a legépelésével elkészültek.”*²⁰

A kormány április 12-én visszamenőlegesen hadműveleti területté nyilvánította az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltség, továbbá Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, valamint Ungvár város és Észak-Erdély egyes területeit, s ott különleges közigazgatási szabályokat vezetett be.²¹ Eszerint a hadműveleti területen működő valamennyi hivatal, testület és szervezet felett a legfelsőbb felügyeleti és ellenőrzési jogkört a hadműveleti terület kormánybiztosa látta el. A kormánybiztos feladata volt a polgári közigazgatás folytonosságának a fenntartása s mindazoknak az előfeltételeknek a megteremtése és biztosítása, amelyek a hadsereg hadműveleteinek előmozdítása szempontjából szükségesek voltak. A kormánybiztos közvetlenül rendelkezhetett az állami, törvényhatósági és községi alkalmazottakkal, akik kötelesek voltak haladéktalanul és feltétel nélkül végrehajtani a kormánybiztos rendelkezéseit. A rendelet szerint a kormánybiztos olyan ügyekben is kérhette az együttműködésüket, amelyek rendes működési körükön kívül estek. A kormánybiztos állásából felfüggeszthette azt, aki a kiadott rendelkezését késedelmesen teljesítette, vagy a rendelkezésnek nem engedelmességet. A felfüggesztett alkalmazott ellen fegyelmi eljárást, illetve, ha fegyelmi eljárásnak nem volt helye, egyéb eljárást hivatalból meg kellett indítani.²²

A rendelet kiadásának napján hívták össze az I. deportálási zóna (Kárpátalja és Észak-Erdély) rendőri, csendőri és közigazgatási vezetőit is Munkácsra, hogy ismertessék a gettózással kapcsolatos feladatokat.²³ Pohl Sándor, Kassa polgármestere és Horváth

György is részt vettek az eligazításon, ahol jelen voltak a terület polgármesterei, rendőrkapitányai, a csendőrség szárny- és kerületi parancsnokai, valamint a vármegyéek alispánjai. Az értekezleten Meggyesy Lajos elnökölt, és Ferenczy Lászlóval együtt adták ki a zsidók összegyűjtésére vonatkozó utasításokat a németek jelenlétében.²⁴

Ezen az értekezleten a polgármesterek kötelességévé tették a gettók kijelölését, ám a gettórendelet csak április 28-án, a gettósítás befejezése után jelent meg a hivatalos közlönyben.²⁵ Pohl és Horváth visszaemlékezései szerint azt is közölték velük, hogy minden város, így Kassa is, kap egy német vezetőt, akinek engedelmességni kell.²⁶ Ilyen német vezető volt Reiner Gottstein SS-alezredes,²⁷ a kassai és miskolci körzetekért felelős német biztonsági rendőrség és szolgálat parancsnoka (*Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD*). Ez az egység már április 1-jén felvetette a kassai csendőrkerület vezetőjének, hogy kezdjék meg a kárpátaljai falvak zsidóságának összegyűjtését, a koncentráció azonban csak április 16-án kezdődött.²⁸

A kassai zsidóság és a német megszállás

Kassa zsidóságát is váratlanul érte a német megszállás.²⁹ A német biztonsági rendőrség követelésére a kassai zsidó közösségnek három nap alatt egymillió pengőt kellett átadnia a németeknek.³⁰ Ennek biztosítására elrendelték több jómódú zsidó polgár letartóztatását.³¹ A végrehajtást a magyar hatóságokra bízták.³² A németeknek kiszolgáltatott túszoikat ezután a javítóintézeti túsztáborban tartották fogva.³³ A hatalmas összeget a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerült határidőre előteremteni, százötvenezer pengő hiányzott. A németek huszonnégy óra haladékot adtak a hiányzó összeg előteremtésére, különben a túszoikkal „az SS-módszerek szerint járnak el”. Az összeget végül sikerült összeszedni.³⁴ Az újabb és újabb zsidóellenes rendeletek gyökeresen megváltoztatták a kassai zsidóság mindennapi életét. Sárga csillag viselésére kötelezték őket, szervezeteiket és egyesületeiket feloszlatták,³⁵ mozgási szabadságukat korlátozták, hatóságokkal való kapcsolattartásra és ügyeik intézésére pedig április elején létrehoztak egy húsztagú zsidó tanácsot.³⁶

A város zsidó lakossága rövid idő alatt megnövekedett. *„Egy nap szomorú karavánok gyalog, szekereken, taligákon érkeztek a városba. Abaúj megye egész zsidóságát Kassára koncentrálták”* – írta Görög Artúr a zsidó tanács egyik tagja későbbi visszaemlékezésében.³⁷

Jól jellemzi az akkori állapotokat, hogy amikor egy kassai zsidó orvost arra figyelmeztettek az utcán, hogy hamarosan elindul a gettósítás: *„ő vadul rám támadt, hogy csak pánikot keltek ezzel a hírral. Szerinte ez csupa hazugság és lehetetlenség”* – számolt be egy túlélő.³⁸ A környező településekről összesen 4006 embert szállítottak Kassára.³⁹ Egy nagyidai szemtanú így írta le az eseményt:

„Egy reggel csendőrök jöttek a lakásba, felszólítottak, hogy csomagoljunk, két hétre való élelmet vihettünk magunkkal, más semmit. Demkó Péter községi bírós közölte, hogy úgy készülünk, hogy ebbe a lakásba többé vissza nem jöhetünk. Édesanyám sírt, próbálta magyarázni, hogy mi idetartozunk, édesapám, nagyapám is itt élt, itt is haltak meg, miért kellene nekünk elmenni. Persze nem volt segítség. Csendőrök és rendőrök rögtön körülvették a lakást. Kimenekülni már nem lehetett. Elvezettek bennünket – körülbelül 90 zsidót – a községházára, ott levetkőztettek, hogy nincs e valami eldugott holmink. Mindent elvettek karórákat, bőrtárcákat, ruhaneműt. Volt egy zálogcédulám azt is elvették.”⁴⁰

A kassai gettó kijelölése

A belügyminisztériumi rendelet szerint a zsidó lakosságot elsődlegesen a városok azon részén kellett elhelyezni, ahol zsidók tömegesen laktak. Április 21-én Pohl ezt a helyet a

kassai zsidó tanáccsal és a zsidó ügyekben (mentesítések, egyéb kérelmek elintézése) kizárólagos kompetenciával bíró ún. hármas bizottsággal történt előzetes egyeztetés után a város déli részén jelölte meg.⁴¹ A hármas bizottság tagjai Horváth György kassai rendőrkapitány, Sárvári Jenő csendőr ezredes, a kassai VIII. csendőrkerület parancsnokhelyettese,⁴² és Wilhelm Schmiedtsiefen SS-százados voltak.⁴³ A német parancsnokság a Kazinczy utcai templomudvarról nyíló Talmud Tóra épületében volt.⁴⁴ A polgármester javaslatát azonban egy aznap délelőtt a fővárosból érkező ötfős német bizottság elvetette.⁴⁵ A németek „túl szépnek” találták a kijelölt városrészt,⁴⁶ s helyette a város délnyugati részében található, Szepsi úti téglagyárat jelölték ki.⁴⁷ A hármas bizottság csendőr tagja, Sárvári Jenő is ebben az elegáns negyedben lakott, s az elsők között költözött ki a területről. A bútorait (zongora felárral), csakúgy, mint a többi (nem zsidó) kiköltözőét, a zsidóktól lefoglalt pénzből szállították el.⁴⁸ A területen lakó nem zsidó lakosok megpróbálták elérni, hogy az ő utcáik ne váljanak a gettó részévé, de nem jártak sikerrel.⁴⁹

Egy korabeli polgármesteri hivatali feljegyzés szerint a Kassán működő német hatóságok, „amelyek a zsidó kérdéssel kapcsolatban az intézkedésekben a fő szerepet vitték”, a zsidók részére kijelölt városrész lezárását és az ott lakó keresztény lakosság azonnali kitelepítését oly mértékben sürgették – és komoly következményekkel fenyegetőztek⁵⁰ –, hogy azt elhalasztani nem lehetett.⁵¹ A városi gettó területén lakó nem zsidó lakosoknak záros határidőn belül ki kellett költözniük lakásaikból, s új lakóhelyet kellett kérvényezniük a kassai lakáshivaltaltól.⁵² A város polgármestere szerint „a gettó kijelölését csakugyan a németek sürgették. [Egy] Richter nevű tiszt, a Gestapo vezetője többször is sürgetett emiatt, Schmitziffen [sic!] német tiszt hadbíróssággal fenyegetett. De még ez után is történt német befolyásolás amiatt, hogy miért nem visszük el a gettónak kijelölt területről a keresztény lakosokat, mert akkor több zsidót lehetne ott elhelyezni.”⁵³

A hármas bizottság német tagja szerint ő csak „külön felhívta a figyelmet arra, hogy a terv csak akkor valósítható meg, ha az ugyanabban a kerületben lakó magyarokat evakuálják”. Háború utáni vallomásaiban – valótlannul – azt állította, hogy „a tervet aztán a magyarok lakta házak kihagyásával hajtották végre. Ezáltal viszont áldatlan kavardás keletkezett.”⁵⁴

A téglagyárban történő elhelyezés ötlete korábban felvetődhetett. Hernádi Mihály vármegyei tisztii főorvos szerint Sárvári már április 16-án kikérte a véleményét a zsidók téglagyári elhelyezésével kapcsolatban. Ő akkor azt mondta, hogy szerinte lehetetlen biztosítani a területen a megfelelő egészségügyi ellátást. A csendőrezredes azonban azt válaszolta, hogy úgy sem fog sokáig tartani „ez a téglagyári helyzet”.⁵⁵

1944. április 24-én, délután fél ötkor maga Endre László belügyminiszteri államtitkár is megjelent Kassán, hogy személyesen ellenőrizze az elkülönítési munkálatokat.⁵⁶ A megyeházára összehívott értekezleten azt a rendelkezést adta ki, hogy a városban több kis gettót alakítsanak ki, különösen a hadifontosságú üzemek közelében, zárt utcákban és háztömbökben. Ez alapján három kisebb gettót hoztak létre. Az első az Akácfa–Zrínyi–Arany–Székgyár utcák, a második a Luzsényszky Pál – Pogány – Blanár utcák az ún. töréstől keletre eső része, a harmadik pedig a Csányi–Jaross–Vas–Münster utcák voltak.⁵⁷ Ezen a területen maradhattak azok a zsidók, akik eredetileg is ott laktak, valamint a vidékről beszállítottak első csoportja, összesen mintegy kétezer fő. Április 25-én azonban a németek ezt a területet is kiürítették, mindenkit a téglagyárba vitettek, s csak azok maradhattak, akik az általuk létesített műhelyekben dolgoztak.⁵⁸ A Zrínyi utcát és néhány mellékutcát deszkakerítéssel zárták el a város több részétől, a városi gettó bejáratát pedig rendőrök őrizték. „Szerencsésnek érezte magát az a zsidó, aki a téglagyárból visszakerült a városba, a Zrínyi utcai gettóba” – írta a Kassán megjelenő *Felvidéki Újság*.⁵⁹

A Kassára beszállított Abaúj-Torna megyei és kassai zsidóság túlnyomó többségének azonban a város szélén található téglagyárba kellett vonulnia. Egy fiatal lány így írta le a szomorú napot:

„Két fekete ruhás, idős férfi meg egy magyar próbarendőr jött be a lakásba. Szomorúak és udvariasak voltak. Kérték, csomagoljunk össze, amilyen gyorsan csak tudunk, és adjuk át az értéktárgyainkat, melyeket leltárba vesznek. Közölték, hogy testi motozás is lesz. Hogy mi lesz velünk, azt mondták, nem tudják, egyelőre a Kazinczy utcai zsidó templomba visznek. [...] Nem magyarok őriztek minket, németek voltak. De néhány magyar próbarendőr ott lézengett. A sok ezer ember számára egy vagy két vízcsap jutott a templom mosdójában, mi nem kerültünk a közelébe. [Később] a magyar próbarendőrök eltűntek, már csak németeket lehetett látni. [...] Nem tudtuk, hová megyünk, hová visznek. Amikor a Rákóczi körúton balra kanyarodtunk a Szepsi út irányába, akkor ugrott a szívdobogás a torkomba, ez az út a téglagyár felé vezet. Mentünk felfelé a kissé meredek úton, elmentünk a cigánytáboron keresztül, a cigányasszonyok kiugrottak a putrikból, úgy bámultak minket, nem tudták, hogy néhány nap múlva rájuk is sor kerül.”⁶⁰

A zsidók kiszolgáltatottságára jellemző, hogy az a mondás terjedt el a cigányok között, hogy: *„Ki vagyok, mi vagyok, de zsidó nem vagyok.”*⁶¹

Április 24-én a német biztonsági rendőrség jelentése szerint Kassa lakossága üdvözölte a zsidók koncentrálását.⁶² Az általánosságban megfogalmazott hangulatjelentés azonban nem biztos, hogy a teljes valóságot tükrözte.⁶³ Mindenesetre külön figyelmeztették a város lakóit, hogy letartóztatják és internálják azokat, akik *„zsidó személyt, vagyont [...] a lakásukban vagy bárhol rejtegetnek”*.⁶⁴ A kassai rendőrkapitányság hirdetménye szerint április 27. este 6 óra után a város területén – a téglagyári tábor kivételével – zsidó személy nem tartózkodhat. Április 28-án az első világháború zsidó hadiözvegyeinek és hadiárvának, valamint a honvédelmi mentességet élvező zsidóknak is jelentkezniük kellett a téglagyárban működő bizottság előtt a maximálisan engedélyezett ötven kg-os csomaggal és tizenöt napra elegendő élelemmel. Kivételt képeztek azok, akik kapitányság vezetője vagy a hármass bizottság által aláírt igazolvánnyal rendelkeztek, továbbá a zsidó tanács tagjai, hozzátartozóik és az egyes intézményekben névjegyzék alapján maradtak.⁶⁵ Köztük kellett volna lennie Woller Mór 15 éves árvaházi fiúnak is. Ő azonban félt bevonulni a téglagyári táborba, így levette a ruhájára varrt 10x10 cm-es sárga csillagot, és megszökött a Matzner Irén nevét viselő zsidó árvaházból. Nappal kis bőröndjével járta a várost, az éjszakákat pedig a Széchenyi-ligeti nyilvános óvóhelyen töltötte. Május 5-én a fiú az egyik ismerősének, Augusztin Antalnak az ablakán kopogott, és kérte, hadd tegye le a bőröndjét, hogy ne kelljen egész nap magával cipelnie. Augusztin elzavarta a gyereket, majd a pár perc múlva az udvarra behajított bőröndöt és 2 kg-os kenyeret bevitte a rendőrségre, hogy *„az ügyből kellemtlensége ne legyen”*. Pár órával később meglátta a fiút az utcán, szólt egy rendőrnek, aki rögtön őrizetbe is vette.⁶⁶

Csatári László, mint gettóparancsnok

Csatárral kapcsolatban egy dolog biztos, s ezt maga is elismerte: a németek bevonulása után a kassai rendőrség politikai osztályának vezetője lett, valamint összekötő tiszt a rendőrség és a német parancsnokság között. Elmondása szerint március 29-én reggel Horváth egy Richter nevű német ezredessel fogadta, s mivel egyedül ő beszélt jól németül a kapitányságon, rá esett a választás:⁶⁷

„Ez annyit tett, ha volt valami óhajuk-sóhajuk, azt először velem közölték, s azt én továbbítottam a megfelelő helyre. Ez egy határozott parancs volt. Aki szolgált bármilyen fegyveres testületnél, tudja, mivel jár ennek megtagadása. De miért álltam volna ellen? Nem gazemberségre, hanem fordításra utasítottak. Kérdem én, ezen az alapon ma

minden, a kommunizmust szolgáló tolmácsot el lehetne, kellene ítélni? Amúgy pedig egyáltalán nem volt kellemes feladat.”⁶⁸

Elődjét, Bíró András *„emberséges magatartása”* és a *„csendőrség intrikája”* miatt váltotta le a rendőrkapitány.⁶⁹ A fegyelmi eljárás amiatt indult, mert a csendőrség feljelentése szerint Bíró, Mihalovics és Vidaházy rendőrtisztek a zsidók részére jogszerűtlenül négyszáz *„távozási engedélyt”* állítottak ki.⁷⁰ Csatáry elmondása szerint a kiváltó ok az volt, hogy a németek egy elfogott zsidó zsebében egy cetlit találtak, amin az állt, hogy bármilyen baj esetén Bíró-t kell keresni.⁷¹ Csatári bevallása szerint azt a parancsot kapta, hogy a detektívcsoport tagjaival felügyelje, hogy a zsidókat bántalmazások, sérülések ne ériék. Állítása szerint gyakran kellett a német parancsnokságra járnia, s emiatt terjedhetett el, hogy a német érdekeket támogatja.

Egy nappal a kinevezése után már részt vett a kassai szociáldemokrata párt feloszlásában.⁷² Csatári áprilisi tevékenységéről nem maradtak fent iratok, elmondása szerint ekkor kanyaróval kezelték.⁷³ Május elsejére azonban már felépülhetett, mert Kassa utcáin egy plakáton az ő nyomtatott aláírásával (*„dr. Csatáry László rendőrfogalmazó, gettó-parancsnok”*)⁷⁴ jelentek meg részletszabályok.⁷⁵

A korabeli iratok és későbbi tanúvallomások szerint Csatári László volt a városban létrehozott, de csak két-három hétig fennálló gettó parancsnoka.⁷⁶ A *„Gettóparancsnokság, Kassa”* fejléces papíron, Csatári aláírásával (gettóparancsnok) több dokumentum is fennmaradt.⁷⁷ Csatári 2012–2013-as kihallgatásai során végig azt állította, hogy őt nem nevezték ki ilyen posztra, sosem volt a gettó parancsnoka.⁷⁸ Elmondása szerint a városi gettóban összesen két alkalommal járt, s akkor is csak a tifuszjárvánnyal összefüggő ellenőrzés miatt és Horváth utasítására.⁷⁹ Állítása szerint a gettó fennállásának ideje alatt nem tartott kapcsolatot a városi vezetőkkel, hivatalnokokkal, orvosokkal, s nem jutottak el hozzá olyan panaszok – sem a zsidóktól, sem a városi polgároktól –, hogy a gettóban rosszak lennének a körülmények.⁸⁰ A korabeli dokumentumok azonban cáfolják Csatári állításait. *„Gettóparancsnok”* aláírásával az alábbi irat került elő:

„Május 4-én este fél hétkor a gettó-parancsnokság helyiségében megjelent dr. Laufer Lajosné, aki engedélyt kért arra, hogy zsidófajú férje a gettó területén elhelyezett rabbihoz mehessen, hogy az izraelita felekezetből való kilépését bejelenthesse. Nevezett kérelmét nem teljesítettem.”⁸¹

Amikor Csatári elé tárták ezt a dokumentumot, azt mondta, hogy nem volta a gettó parancsnoka, csak helyettesként járt el: *„csupán nem írtam oda a titulus mellé, hogy »h«, azaz helyett. Én mindent parancsra tettem, azaz minden intézkedést, ami ott történt. Rendőri munkát végeztem, és nem tudtam, hogy ebből ez lesz. A kötelességünket teljesítettük csak”* – vallotta.⁸²

Egy másik iraton – szintén *„Csatári gettóparancsnok”* aláírással – az alábbiak szerepelnek:

„Tisztelettel jelentem, hogy f. hó 8-án, 21 órakor a gettónak Zrínyi utcai bejáratánál szolgálatot teljesítő Mihályi István m. kir. prb. megfigyeltem, amikor a városból a gettóba betérő két zsidó tanácstagot igazoltatott, amikor is megállapítottam, hogy nevezett próbarendőr a parancsszerűen előírt személymotosztást nem hajtotta végre. Nevezett zsidó egyéneket ekkor személyesen megmotoztam és megállapítottam, hogy az egyiknél két üres üveg volt, melyekben beismerése szerint a gettóból a városba tejet vitt ki. A fentiek megállapítása után nevezett próbarendőrt leváltottam, és f. hó 9-én 8 órakor a kapitányságra útba indítottam. Tisztelettel kérem nevezett pótlásáról intézkedni.”⁸³

Ezzel kapcsolatban Csatári azt állította, hogy a papíron lévő aláírás ugyan hasonlít a kézírására, és az ő neve van odaírva, de nem biztos, hogy az övé. *„Erre én abszolút nem*

emlékszem. Megjegyzem, hogy nekem nem is lehetett az őrt elhozni a kapuból, én nem rendelkezhettem a rendőrök fölött” – mondta.⁸⁴ Arra a kérdésre, hogy ha nem volt a gettó parancsnoka, akkor miért jelentettek neki a rendőrök, azt válaszolta: „valójában nem jelentették ezt nekem a rendőrök, hanem csak nevetve említették.”⁸⁵ A büntetőeljárásba bevont írásszakértő állásfoglalása szerint az első jelentésen található aláírás Csatáritól „származhat”, míg a második jelentésen látható szignó „valószínűleg” szintén az ő aláírása. A szakértő azért tartózkodott a kategorikus állásfoglalástól, mert az iratokat az ügyészség csak fénymásolatban⁸⁶ bocsátotta rendelkezésére, s nem volt az 1940-es évekből Csatáritól származó mintaaláírása.⁸⁷ Csatári jóváhagyó aláírása, mint gettóparancsnok, szerepel a kassai zsidó tanácshoz benyújtott két, május 10-én és 15-én kelt számlán is.⁸⁸

Kihallgatásai során Csatári azt is elmondta, hogy a gettósítással összefüggésben semmiféle feladata nem volt, „az emberek önként mentek be a gettóba, mert ki volt téve egy plakát”.⁸⁹ „Nem tudom, hogy mi az a hármass tanács, én ezt az első kihallgatásom idején hallottam először” – állította többször is,⁹⁰ ahogy azt is, hogy még csak nem is hallotta a Schmiedtsiefen nevet.⁹¹ A plakátról azt mondta, tudta, hogy „létezik egy hamisított plakát, amin az én nevem szerepel, de ezt csak itt láttam, én ilyet nem írtam alá.”⁹² Szerinte az is felmerülhet, hogy a nevével és aláírásával „valaki, vagy valakik gátlástalanul visszaéltek.”⁹³

A magyar ügyészség előtt előadott védekezését azonban a másfél évtizeddel korábbi kanadai eljárásban tett nyilatkozata is cáfolja. A kanadai eljárásban ugyanis még a sajátjának ismerte el az aláírásokat, mentségéül pusztán azt hozta fel, hogy kizárólag Horváth alárendeltjeként járt el a gettóban.⁹⁴

Wilhelm Schmiedtsiefen

A háború után nemcsak Csatári és Horváth, hanem a hármass bizottság német tagja, Wilhelm Schmiedtsiefen SS-százados is bagatellizálni kívánta kassai szerepét. A helyi német biztonsági szolgálat parancsnokának alárendelten tevékenykedő tiszt vallomásaiból egy hatáskör nélküli, semmiről sem tudó ember képe bontakozik ki. Pedig korábbi tapasztalatai alapján nem véletlenül nevezhették ki a kassai hármass bizottság német tagjának. Schmiedtsiefen ugyanis már évek óta Hermann Krumey, Eichmann magyarországi főmunkatársa mellett dolgozott, akivel – saját elmondása szerint – különösen szívélyes és baráti viszonyban állt. Schmiedtsiefen 1940-től a lódzi Központi Áttelepítési Hatóság poznaí kirendeltségén (*Dienststelle Posen, Umwandererzentralstelle Litzmannstadt*) tevékenykedett.⁹⁵ Ennek a szervezetnek volt a feladata a németek által megszállt lengyel területekről történő kitelepítések végrehajtása. Schmiedtsiefen állította össze és bírálta el a helyszínen, így az 1942-es zamości kitelepítések idején is, a deportálandó lengyelek névsorát. A bevagonírozásoknál is jelen volt, ahonnan a szerelvények egy része Auschwitzba ment. A háború után ezért a tevékenységéért Lengyelországban három év börtönbüntetésre ítélték.⁹⁶

Schmiedtsiefen 1944 márciusában az Eichmann-kommandó tagjaként érkezett Magyarországra. Elmondása szerint a kezdeti időszakban Budapesten a „politikai ellenfelekkel”, különösen a zsidókkal kapcsolatos listákat kellett frissítenie. Azért csak frissíteni, mert Magyarországra érkezésük előtt már kész listákkal rendelkeztek.⁹⁷ Áprilisban Eichmann Munkácsra rendelte, ahol kijelölték az egyes régiókért felelős német parancsnokokat. Schmiedtsiefen Kassára került, ahol vallomása szerint a „zsidóakció” lebonyolítását kellett figyelemmel követnie, és arról Eichmannnal folyamatosan tájékoztatnia.⁹⁸ Elmondása szerint azonban a zsidóság téglagyárba szállítása alatt vesemegbetegedéssel (*Nierenkolik*) a kassai kórházban kezelték, s ugyan nem műtötték meg, de egészen a deportálások végéig ott maradt.

Végig ragaszkodott ahhoz, hogy ő parancsokat nem adott ki. A kórházi tartózkodásával kapcsolatban egyetlen igazoló tanút sem tudott megnevezni, s kijelentette, hogy hiába is keresnék az arra vonatkozó iratokat a katonai szervek irattáraiban, mert megbiztosítással volt kórházban.⁹⁹ Meglepőnek tűnhet, de Csatári akár igazoló tanú is lehetett volna. Horváth utasítására ugyanis egyszer a kassai kórházban járt egy magas rangú német tisztnél, aki egy bombatámadás alatt olyan súlyos sérüléseket szerzett, hogy háromóránként injekciót kellett kapnia. A német tiszt nem szerette volna, ha ezt zsidó orvos adná be, így Csatári elintézte, hogy lecseréljék a kezelőorvost. Most már kideríthetetlen, hogy ez a tiszt azonos volt-e Schmiedtsiefennel.¹⁰⁰ Az viszont biztos, hogy a kassai polgármesteri iratok között fennmaradt egy irat, ami cáfolja Schmiedtsiefen alapállítását, miszerint ő végig a kórházban feküdt volna. 1944. május 22-én ugyanis a polgármesteri hivatalban járt, ahol – Pohl külön feljegyzése szerint – a német tiszt átadta neki a kassai zsidó tanács páncélszekrényben őrzött több tízezer pengőjét.¹⁰¹ Ennél azonban jóval több feladata volt: a kassai rendőrkapitány vallomása szerint Schmiedtsiefen századostól is jöttek utasítások, a bevagonírozásoknál pedig a hármas bizottság tagjaként is jelen volt. Sárvári irányította a csendőrséget, Horváth a rendőrséget, Schmiedtsiefen pedig általános ellenőrzést gyakorolt.¹⁰²

A téglagyár

A kassai Józsefváros negyed mögött található a Tábor nevű városrész, amely a város felett magasodó domboldalra épült. „A Tábor magaslatáról igen szép Kassa város madártávlati képe” – írták a XIX. század végén.¹⁰³ A terület meredeken emelkedő utcák apró házaiból állt. Túl a Táboron, a dombon két nagy téglagyár volt található. A téglagyárakhoz a Szepsi úton lehetett eljutni, amely 1944. április végén „tele volt egyenként és csoportosan haladó megriadt emberek százaival, akik egész vagyonukat hátukon vagy kezükben cipelték. Taligák, szekerek, kocsik váltakoztak benne, öregeket, betegeket szállítottak. Az otthonuktól elszakadt gyerekek sírva simultak az anyjukhoz.”¹⁰⁴

A téglagyárba érkezők első napjai rettenetesek voltak. Éjszakánként nagyon sötét volt, nehezen lehetett megszokni a felvert, mindenféle szálló téglaport. „Az emberek egymást ölték egy kis helyért, a gyerekek sírtak, asszonyok jajgattak, szörnyű volt” – írta egy túlélő.¹⁰⁵ Sem latrina, sem víz nem volt. Az emberek az eső és szél ellen védve magukat elkezdtek építkezni. A téglagyárban maradt kitermelt téglákból oldalfalakat húztak fel, így tették védetté a hetekig lakóhelyükké váló téglaszáritókat.¹⁰⁶ Hálóhelyük a pusztá föld volt; később, aki tudott, szalmát szerzett.¹⁰⁷

„Barakknak nevezték a téglaszáritókat. Néhány oszlopon egy tető, de az oldala nyitott. Sűrűn egymás mellé szorítottak minket, ami kevés csomagot a templomból magunkkal vihettünk, a fejünk alá került. Olyan szorosan voltunk, hogy ülni nem lehetett. Vagy álltunk, vagy feküdtünk, és ekkor egymás alá kerültek végtagjaink. Idegenek közé keveredtünk. Anyukával Apukát középre vettük. Anyuka mellett ki volt, nem tudom. Mellettem egy kis sovány öregasszony. Éjjel maga alá pisilt, kimenni nem volt megengedve, és reggelig nem tudta visszatartani. Pisije alám csorgott. De nem volt mód segíteni ezen. Mosakodni sem lehetett. Első reggel megéreztem a saját szagomat is. Harmadik nap már nem éreztem szagot, csak az arcom fáj, a krémhez szokott fehér bőröm, amelyet a szél által a nyitott barakkba söpört téglapor bronzszínűre festett. Mintha az emberek a Tátrából, sítúráról érkeztek volna, és az arcokon a redőknek a nap lenne az oka” – írta visszaemlékezéseiben a korábban már idézett fiatal lány.¹⁰⁸

Április 26-án a kassai pénzügyi igazgatóság tényként közölhette, hogy „a zsidóknak tekintendő egyének zárt helyre történt elhelyezése befejezést nyert”, lakásaik és üzlethelyiségeik hatósági zár alatt, készpénzüket, ékszüreiket a községi elöljáróságnál, illetve a városi adóhivatalnál vannak.¹⁰⁹ A téglagyárban fogva tartott zsidóság élelemmel és egyéb szükségleti cikkekkel való ellátásának napi költsége meghaladta a harmincezer

pengőt, ám „a zsidóságnak tökéletes elszegényedése folytán ezen összeget előteremteni képtelenek vagyunk” – írta a kassai zsidó tanács a polgármesternek.¹¹⁰ A polgármesteri hivatal pénztárához százzszámra özönlöttek a számlák, amiket a „kitelepített zsidóktól elszedett és a városnál közigazgatási letétbe vételezett készpénz” terhére egyenlítették ki. A kiszámlázott tételek között a fakanáltól (1 db, 7 pengő) 2957 kg kenyér megsütéséig (1655 pengő), 35 440 kg burgonya megvásárlásától (9683 pengő) latrinaépítési (60 munkaóra, 180 pengő) munkálatok költségeinek elszámolásáig minden megtalálható.¹¹¹

A zsidó tanács azt is jelezte, hogy a „téglagyári gyűjtőtelepen” fogyóban az élelmiszer, s központilag szervezett ellátásra lesz hamarosan szükség.¹¹² Az emberek a magukkal hozott kevéske ételmet pár nap alatt elfogyasztották, aztán éheztek. Először a táboron kívül, a zsidó árvaházban kezdtek el főzni, és onnan hozták be az ennilátót kocsiival. Később a táborban is több helyen főztek az ott élőknek. „Főzicskézni” is lehetett, „amivel kapcsolatban én csak azt a parancsot adtam ki, hogy ezt ne a tábor tövében csinálják” – mondta a háború utáni tanúvallomásában Horváth rendőrkapitány.¹¹³ A zsidó tábori őrség egyik tagja, Szász Elemér szerint azonban Horváth ennél jóval szigorúbb parancsokat adott ki. Elmondása szerint, a rendőrkapitány annak az ételét, akit főzésen ért, a rendőreivel a földre borítottatta. Szász szerint Horváth ragaszkodott ahhoz, hogy „az internáltak” csak azt egyék, amit a kassai zsidó tanács biztosít számukra. Ez pedig édes kevés volt, mert a napi étkezés reggelire egy cukor nélküli feketekávéból, egy déli főzelékből vagy levesből állt.¹¹⁴

A városban maradt élelmiszerek összeszedésére a polgármester háromtagú bizottságot állított fel, amely a zsidó tanács delegáltjából, egy rendőri és egy városi megbízottból állt. Ez a bizottság rendelkezett arról, hogy összeszedjék a zsidók lakásaiban hagyott élelmiszereket. A polgármester a vármegye alispánján keresztül arról is intézkedett, hogy a vidéki zsidóság élelmiszerkészletei is a téglagyárba kerüljenek.¹¹⁵ Így négy-öt vagonnyi étel érkezett a gyűjtőtábor lakói részére.¹¹⁶ Mivel Kassán keresztül haladtak át a deportáltakat szállító vonatok, a belügyminiszter utasítására a „zsidó szállítmányok étkeztetése céljából” május végén a pályaudvar előtti téren egy ideiglenes konyhát állítottak fel; mindezt természetesen a zsidóktól elvett értékekből finanszírozták.¹¹⁷

A téglagyári körülmények a legalapvetőbb higiéniai feltételeknek sem feleltek meg. A zsidó tanács levélben figyelmeztette a városvezetést, hogy az emberhez méltatlan állapotok és a borzalmas elszegényedés nyomán járó rossz táplálkozás a tömeges megbetegedés és járványok csiráit rejti magában. „Az egész város érdeke, hogy ennek a lehetőség szerint gátat vessünk, ez pedig csak úgy lehetséges, ha előrelátással kellő időben gondoskodunk megfelelő számú és terjedelmű kórház felállításáról” – írták.¹¹⁸ A téglagyárban felállított szükségkórház a legalapvetőbb orvosi felszerelésekkel sem rendelkezett, azok mind a városban lepecsételt házakban maradtak. „A város közegészségének áll az érdekében – érvelt a zsidó tanács –, hogy a kórházak kellő módon legyenek felszerelve és az ott elhelyezendő betegek az egészségügyi szabályoknak megfelelően kellő ápolásban részesülhessenek.”¹¹⁹ Ivóvíz hiányában a város útöntöző kocsiával hordták a vizet a táborba. Előfordult ugyanakkor, hogy egy-két napig víz nélkül maradtak az emberek. Latrinát is a táborban levőknek kellett építeni.¹²⁰ A polgármester később kutat fúratott a téglagyár területén.¹²¹ A pár hét alatt rájuk zúduló eseményeket nehezen lehetett feldolgozni: „láttam, néztem az embereket, hogyan mennek, hogyan esznek. Mindent gépiesen, valahogy természetesnek fogadtak el, és mihelyt a téglagyárba kértek, berendezkedtek az ottani életre. [A] téglagyárban 12 000 zsidó ült és várta mi lesz” – írta visszaemlékezéseiben egy túlélő.¹²²

Többen megpróbáltak segíteni. Egy beszámoló szerint a téglagyárban jártak a keresztény egyház különböző felekezeteihez tartozó papok, akik az ottani állapotokat embertelennek tartották, s sürgős enyhítést kértek – mindhiába.¹²³ Halmay Paskál ferences plébános, a kassai déli katolikus plébánia vezető lelkésze, engedélyt kért arra, hogy a táborban tartózkodó keresztények számára istentiszteletet tarthasson, és tábori oltárt állíthasson

fel.124 Volt, aki a kerítésen keresztül próbált meg csomagot (főleg élelmiszert és bort) becsempészni.125

A borzasztó körülmények miatt várható volt, hogy járvány fog kitörni. A vármegyei tisztifőorvos május 20-án vérhasjárvány miatt indítványozta Horváthnak a tábor lezárását és a deportálásokat beszüntetését. Horváth a hármass bizottság elé terjesztette a kérést, de Schmiedtsiefentől azt a választ kapta, hogy legfeljebb majd kevesebb embert fognak a vagonba rakni.126 A zsidó tanács május 4-i kimutatása szerint 13 353 zsidó származású személy volt Kassán: 6199-en a téglagyár egyik szárnyában, az I. számú táborban, 4391-en a II. számúban. Az utóbbiban helyezték el a kórházat, valamint a csecsemők és aggodalmak házáat, ahol további 111-en voltak. A városi gettóba 972-en kényszerültek, 1401 fő volt Kassán munkaszolgálaton, és 279-en voltak lefoglalva a rendőrségen, illetve a javítóintézeti táborban.127

Mint látható, nem mindenki volt állandó jelleggel a téglagyár területén. A zsidó munkások egy részét a városi gettóban foglalkoztatták. Itt jobb volt az élet, lakásokban lakhattak, szabadabban mozoghattak, és „néha-néha egy percre talán egyedül is maradhatott az ember, nem kellett mindig kollektívan gondolkodni, enni, inni, aludni” – számolt be élményeiről később egy túlélő.128 A téglagyári táborból az egészségesek és a fiatalok is kijárhattak felügyelet mellett a városba dolgozni, és amikor hazafelé jöttek, természetesen ennivalót is hoztak magukkal. Egy kiadott rendelkezés szerint azonban nem lehetett csomagot behozni a tábor területére.129 A téglagyár bejáratánál mindenkit megmotozott az őrség, s akinél élelmiszert találtak, azt félreállították, és botütést mérhettek rá.130

Az összezsúfolt emberek között ellenőrizhetetlen mendemondák keltek szárnyra. Volt, aki úgy tudta, hogy Kenyérmezőre viszik őket dolgozni.131 Mások szerint a csendőrök folyton azt mondogatták, hogy csak a környékre kerülnek, ahol dolgozni fognak, a gyermekek és az öregek pedig jól el lesznek látva.132 Mást azzal hitegettek, hogy a Hortobágyra mennek dolgozni.133 Gotterer Sámuelné, a kassai izraelita nőegylet elnöke május 17-én levélben számolt be Horthy Miklósnénak a lehetetlen és kegyetlen téglagyári körülményekről. Közölte, hogy azt a felvilágosítást kapták, hogy az embereket munkára viszik Németországba, de „tekintettel arra, hogy közöttük vannak aggyastánok, a betegek és a csecsemők is, a kiszállítandók sorsát illetőleg a legsúlyosabb aggodalmakat tápláljuk.”134 Volt, aki elhitte, volt, aki kételkedett a kétes értékű hírekben, mindenesetre sokan, főleg a fiatalok, a Budapestre vagy a Szlovákiába való szökésen törektek a fejüket.135 Nem volt könnyű döntés:

„Én akartam is, sőt édesanyám engedett is volna, de a szomszédok lebeszéltek, mondván, hogy ki tudja mi lesz velünk és látjuk-e még egymást, maradjunk együtt, amíg lehet. Így ottmaradtam. Többen szöktek. Bizonyára többeknek sikerült is, de el is fogtak állítólag egyeseket. A gettóban azzal biztattak bennünket, hogy valahová a Dunántúlra visznek majd és ott földmunkát fogunk végezni. Voltak, akik ezt el is hitték.”136

A téglagyárat egy rendőrségi, ún. belső gyűrű és egy csendőrségi külső gyűrű is körbevette.137 A táboron belül „zsidó rendőrség” is működött, akik a belső rendre felügyeltek.138 Az egyik túlélő igencsak keményen fogalmazott velük kapcsolatban: „Zsidó karszalagos emberek, akik bottal a kezükben sétáltak fel és alá a téglagyárban, és ahol a legcsekélyebb rendetlenséget találtak, ott sem a botjuk, sem a kezük nem maradt rest. A magyar rendőrség jól kiválogatta ezeket. Megtalálták a zsidó salakot, és ezekből lettek az úgynevezett rendőrök.”139 A magyar táborparancsnokság mellett volt a hármass bizottság kihelyezett irodája,140 valamint a német táborparancsnokság.141 A német őrség parancsnoka egy törzsőrmester (Scharführer) rangú SS volt, aki rendszeresen bejelentéseket tett a tábor lakóinak, és parancsokat adott a táborban állandó jelleggel jelen levő magyar rendőrtisztnek.142

A csendőrgyűrűn nem lehetett átjutni:

„Egy mellettünk lakó fiatalasszony is meg akart szökni férjével és négyéves gyermekével. Megbeszélte egy ismerős rendőrrel, hogy egy bizonyos órában fűtülni fog, ez lesz a jel a szökésre. Tízezer pengőt adtak a rendőrnek, de este hiába vártak a fűtülésre. A rettenetes félelem a deportálás elől hajtotta őket, kiszöktek a téglagyárból. A gyerek sírni kezdett, a csendőrök sortüzet adtak le. Az anya szörnyet halt, de a karjában lévő kislány teljesen sértetlen maradt. Bevitték őket a téglagyárba, ahol a férfi idegrohamot kapott és öngyilkosságot kísérelt meg, de ez nem sikerült neki. Ő is és a gyerek is kikerültek Auschwitzba, ahol aztán gázkamra és a halál várta őket.” 143

Horváth szerint volt olyan rendelkezés, hogy aki megszökik, azt agyon kell löni, de – szerinte – ez a parancs úgy lett továbbítva a rendőröknek, hogy ne lőjenek, mert úgyis kettős kordon őrizte a tábort. Azt állította, hogy csupán egyetlen fegyverhasználat történt, *„amikor egy szadista rendőr kb. három-négy embert agyonlőtt. [...] Jelentették nekem, hogy a már elfogott szökevényeket egy csendőr a rendőrök mellett önkényesen agyonlőtte.”*144 Máshol azt nyilatkozta, hogy a lövésre való felsőbb utasítást a tábor parancsnoka *„ha teljesítette, szabályszerűen és kötelességszerűen járt el.”* Hozzátette, bizalmas utasításban leszögezte, hogy a rendőrök ilyen esetben csak riasztó lövést adjanak le, mert *„különösen a külső csendőrgyűrűn úgyis lehetetlen a szökés.”*145

Jónap Sámuel, a téglagyári kórház egyik orvosa szerint is történt önkényes kivégzés: Kovács Emil, felesége, gyermekük és még egy nő szökést kísérelt meg, de felfigyeltek rájuk, s noha a felszólításra megálltak, a helyszínen mégis agyonlőtték őket.146 Kihallgatása során Csatári egy másik esetet is említett, sőt külön meg is jelölte azt a helyet a téglagyári kerítésnél, ahol meztelenül, agyonlőve találtak egy lányt.147 Farkas István rendőrfőhadnagy hallomásból értesült egy fegyverhasználatról: *„Egy nő állítólag egy rendőrt pénzzel megvesztegetett és mikor kilépett a kapun egy csendőr lépett oda és agyonlőtte.”*148 Egy másik férfit és két nőt is agyonlőhettek. Közülük az egyik egy kassai orvostanhallgató lány volt. *„A kerítéshez közel mentek és ezért a csendőrlegénység lelőtte őket”* – állította egy tanú a háború után.149

A téglagyárban nemcsak a vérhas, hanem az alultápláltság és az ellátatlanság miatt is tucatjával haltak meg az idősebb emberek. Május 11–24. között huszonöt, június elsején újabb hat halálesetet jegyeztek fel.150 A halál körülményeit ilyenkor kötelező módon fel kellett volna deríteni, ezekben az esetekben azonban a polgármesteri hivatalban eltekintettek ettől, mert *„az elhaltak a már megszűnt téglagyári ideiglenes zsidó gyűjtőtáborban elhelyezett zsidóknak tekintendő személyek voltak, s a gyűjtőtábor megszűnése és a zsidóknak tekintendő személyeknek Kassáról ismeretlen helyre történt elszállítása miatt a nyomozás eredményre amúgy sem vezethetett”.*151

A Kassán áthaladó vonatokból is tucatszám emeltek ki holttesteket. A polgármesteri hivatal engedélyezte *„a németbirodalmi véderő által kísért zsidószállítmányokból vasúti szállítás közben elhalt és eltemetés céljából a kassai vasútállomáson kihelyezett [személyek] anyakönyvi bejegyzését”.*152 Júliusban tizenhét ismeretlen nő és öt férfi holttestét rakták ki a pályaudvaron, akik *„nem kassai zsidók, hanem a többi szállítmányból származóak”* voltak.153

A téglagyári parancsnokság

A kassai rendőrkapitányság megmaradt iratai alapján az állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy 1944. április vége és május közepe között Szoó Tibor rendőrfogalmazó gyakornok volt a téglagyári tábor parancsnoka. Szoó április 27-én154 még egy próbacsendőrről tett jelentést, május legelső napjaitól kezdve azonban már a téglagyári táborparancsnokság fejlécével ellátott hivatalos iratokon is szerepel az aláírása, mint táborparancsnok.155 Hivatalos kinevezési okmány, de erre való utalás sem található az iratok között, csupán olyan feljegyzések, amik a táborba történő be- és

kikísérésekről, kérelmek elintézéséről szólnak. A kassai rendőrkapitányság iratai rendkívül hiányosak, kizárólag az egyedi ügyekre vonatkozó dokumentumok közül maradt fenn néhány száz. Teljesen hiányoznak a kassai rendőrkapitányság ún. rezervált és elnöki iratai is, ami alapján pontosan meg lehetne állapítani a különböző feladatköröket. Azt is csak későbbi tanúvallomásokból tudjuk, hogy a téglagyárban több helyen ki volt függesztve egy hirdetemény, ami a táborban betartandó szabályokat sorolta fel. A tiltásokat megszegőket nemre és korra való tekintet nélkül a legsúlyosabb testi büntetéssel fenyegették.**156**

A háború utáni tanúvallomásokból részben rekonstruálni lehet, hogy ki milyen szerepet játszhatott a táborban. Szoó előtt egy rövid ideig Vidaházy László rendőrfelügyelő volt a téglagyári tábor parancsnoka,**157** akit, mivel állítólag túl enyhén bánt az „internáltakkal”, Horváth leváltott.**158** Balkányi Sándor mérnök szerint, aki 1944. május elején került be a téglagyárba, egy rövid ideig Bíró András rendőr segédfogalmazó (a politikai osztály korábbi vezetője) is táborparancsnoki jogkörökkel rendelkezett.**159** Őt azonban pár nap után szintén leváltották, és visszahelyezték a kassai rendőrkapitányságra.**160** Friedrich Alexander szerint, aki a téglagyári zsidó adminisztráció vezetője volt, ez május 2-án történt.**161**

Azt, hogy Csatári téglagyári táborparancsnok volt, s ott hivatali jogköröket gyakorolt, először Pohl Sándor állította 1945 márciusában,**162** amit megismételt saját**163** és a Horváth elleni perben is.**164** Egy másik tanú szerint Csatári a táborparancsnokok felett látott el felügyeletet.**165** Schwartz Jenő, akit május 15-én az első transzporttal deportáltak, azt állította a háború után, hogy Csatári a téglagyár bal oldali, míg Szoó a jobb oldali részének volt a parancsnoka.**166** Horváth rendőrkapitány szerint a táborba szállítást Csatári, a táborban az átvételt és a nyilvántartásba vételt Bíró, a tábor őrzését, rendben tartását és az összes táborral összefüggő ügyeket Vidaházy László, később Szoó Tibor, az elszállítandók kijelölését és csendőrségnek átadását, valamint transzportokkal összefüggő összes munkát Csatári végezte. Hivatali főnökükként, rendőrkapitányként és a hármass bizottság tagjaként mindenképp érdekes, hogy Horváth miként próbálta eltolni magától a felelősséget: *„Én csak az időnkénti kötelező meglepetésszerű ellenőrzéseket végeztem. Ezeknek az uraknak más dolguk nem volt, én ellenben a kapitányságot vezettem.”* Még azt is hozzátette, hogy a város légoltalmi parancsnokaként semmi ideje nem maradt (a rendőrség általános ügyeit referálta, társhatóságokkal értekezett, ünnepekre járt), ezért ha történtek is szabálytalanságok a táborban, arról ő még csak nem is tudhatott.**167** Egy tanú szerint Horváth gyakran kint járt a téglagyári táborban, de *„mindent írásban kellett beadni, és így dr. Horváth megközelíthetetlen volt.”***168** Horváth a rendőrségi kihallgatása során elismerte, hogy a rendőrség felett úgy a gettóban, mint a téglagyárban ő rendelkezett, s a táborparancsnoknak is ő adott utasításokat.**169** A tárgyalása során egyszer utalt arra, hogy *„a rendőrségi jegyzőkönyvbe azt írtak bele, amit akartak, és én azt lelki kényszer hatása alatt írtam alá.”***170** Sem a tárgyalás során, sem írásbeli védekezésében nem említette azonban, hogy a rendőrség állományát bármikor más erők (pl. a németek vagy a csendőrség) alá rendelték volna.

Lieberman Vilmos, a kassai zsidó tanács tagjaként, több hetet töltött a téglagyárban. Tábori őrként jól ismerte Szoót. Szerinte két parancs volt kifüggesztve. Az egyik Szoó, a másikon pedig Horváth aláírása volt. *„A súlyosabb dolgok, mint például a szökés Horváth nevével volt kiadva. [...] A berakásnál Csatári volt jelen, noha a táborparancsnok Szoó volt”* – mondta később.**171** Egy másik tanú, Sas István szerint Csatári mindennap bent járt a téglagyárban, de legfeljebb fél órát tölthetett ott, s úgy tűnt, mintha jelentést kapott volna az állandó jelleggel ott levő rendőrtisztától.**172**

Csatári – elmondása szerint – két alkalommal járt a téglagyárban: egyszer, amikor valaki lőfegyverrel öngyilkosságot követett el. Ekkor kiküldték több detektívvvel, hogy ellenőrizze, hogy nincs-e esetleg másnál is fegyver. Ő azonban nem ment be a tábori lakórészekbe. Amíg a detektívek a kutatást végezték, addig ő egy némettel beszélgetett,

akitől megkérdezte, hogy mi lesz az emberekkel: „Ő azt válaszolta, hogy dolgozni viszik őket. Én megkérdeztem, hogy a gyerekek mit fognak csinálni. Azt a választ kaptam, hogy ők iskolába fognak járni. Én ebben a hitben voltam, többet nem kérdeztem.”¹⁷³ A másik alkalomra az utolsó transzport elszállításakor, június 2-án került sor, amikor – Csatári szerint – az összes rendőrtisztnek, összesen kb. 25 főnek ott kellett lennie a bevagonírozásnál.¹⁷⁴

Atrocitások

A kassai deportálások lebonyolításával kapcsolatban egyetlen korabeli dokumentum sem került a levéltárakba, kizárólag tanúvallomások alapján lehet rekonstruálni az eseményeket. Csatári László május közepi – júniusi tevékenységéről csak néhány korabeli iratot sikerült megtalálni. Május 17-én egy zsidó személyt kísértetett vissza a téglagyári táborba, 22-én a kassai rendőrkapitányságon egy „zsidóvagyon-rejtegetéssel” kapcsolatos ügyben vett fel jegyzőkönyvet.¹⁷⁵

A háború utáni magyar és csehszlovák eljárások peranyagait olvasva Csatári Lászlóról egy kegyetlen, már-már ördögien gonosz ember képe bontakozik ki. Mint minden forrást, a túlélők (nyomozati és bírósági) vallomásait is aprólékos vizsgálatnak kell alávetni.¹⁷⁶ Főleg akkor – ahogy arra Csatári több beadványában is nagy hangsúlyt fektetett –, amikor az eljárás alanya és jogi képviselője sem volt jelen ezeknél a vizsgálatoknál:

„...a tanúk nyilatkozataikat úgy tették, hogy soha nem szembesítettek velük, módomban sem állt soha állításaikra reagálni. [...] Semmilyen bizonyíték nem áll rendelkezésemre arra vonatkozóan, hogy legalább fényképről, – szemben a kanadai eljárással – felismerésre bemutatás történt volna. Tolmács alkalmazására az eljárásban nincs adat, pedig feltehető, hogy több tanúnak más volt az anyanyelve, mint a nyomozóknak, jegyzőkönyvvezetőknek, ügyészeknek, bíróknak.”¹⁷⁷

A csehszlovák iratokkal szembesülve Csatári egy helyen azt írta:

„1944. évben ez fel sem merült bennem, de most megismerve az iratokat döbbenettel kell megállapítanom, hogy balek voltam, rosszkor voltam, rossz helyen, rossz emberek irányítása alatt.”¹⁷⁸

Bevallása szerint évtizedekig nyomasztotta, hogy miért terjesztettek róla „olyan ostobaságokat”, mint a „földásásos toposz”.¹⁷⁹ „Engem mások jogsértéseiért felelősség nem terhel. Megjegyzem se Szoót, se Vidaházyt sem terhel, mert ők is csak »szócsövei« voltak dr. Horváth parancsainak” – tette hozzá.¹⁸⁰ Csatári a vizsgálat során többször is elmélkedett azon, hogy mit kellett volna tenni neki és rendőrtiszt társainak:

„Mit tehetett volna például Szoó dr. Horváth parancsnoksága alatt e körben? Nem Szoó találta ki, hogy állítsák fel a téglagyári tábort, nem Szoó találta ki, hogy deportálják ezeket az embereket, s mint ahogy senkinek, így Szoónak sem volt tudomása arról, hogy hova szállítják később őket. Se én, se Szoó, se Vidaházy nem azért lépett be a rendőrség kötelékébe, mert gettó, vagy táborparancsnok akart lenni. Nem volt ráhatásunk arra, hogy összegyűjtésre, majd deportálásra kerültek ezek a szerencsétlen sorsú személyek.”¹⁸¹

Csatárit egy percre nem hagyta nyugodni az a gondolat, hogy „ennyi ember, ilyeneket mondott személyemmel kapcsolatban, és én még sem emlékszem egyetlen, a vádokban leírtakhoz még csak hasonlító eseményre sem.”¹⁸²

Valóban „balek” volt Csatári, akinek a nevével visszaéltek, és kihasználva, hogy nincs az országban, minden lehetséges gaztettet rákentek? Elképzelhető, hogy a deportálásból visszatérő (jogi szaknyelven szólva, elfogulatlanak nem tekinthető) tanúk, az

ellenérdekelt vádlottak, a vele együtt szolgáló rendőrtisztek, de még az ún. érdektelen tanúk is mind hamisan, elfogultan valljanak ellene, vagy rosszul emlékezzenek az eseményekre? S mindezt több különböző, egymástól időben és térben távoli eljárásban?

Valóban vannak olyan másod-, sőt harmadkézből szerzett (általánosságban megfogalmazott) állítások, amiknek a valóságtartalmát más, azt megerősítő vagy cáfoló irat (vallomás) hiányában nem lehetett valószínűsíteni. Az is előfordult, hogy apróbb részletekben eltértek a tanúk vallomásai. Amíg azonban ezek az ellentmondások nem ásták alá a tanúvallomások lényegi elemeit, felhasználtam őket. Előfordult az is, hogy elsősorban ellentmondásosnak vagy hihetetlennek tűnő történetek megerősítést nyertek más, személyes tapasztalaton alapuló beszámolókból. Az olyan vallomásokat nem használtam fel, amik önmagukban álltak, és amiket nem erősítették meg más, hitelesnek tűnő források.

Egy olyan konkrét eset van, amire a különböző eljárásokban megjelenő tanúk hasonlóan emlékeztek. Pontos időpontot senki sem tudott megadni, s az sem biztos, hogy egy vagy több alkalommal, de még az első, május 15-i transzport előtt történhetett. Ekkor több száz nőt kirendeltek a téglagyár egyik részébe, ahol órákon keresztül pusztán kézzel kellett kaparniuk, vájniuk a földet. Egyes beszámolók szerint, amikor valamelyikük már nem bírta, korbáccsal kényszerítették őket az egyébként értelmetlen munkára.¹⁸³ Volt aki árokásásra,¹⁸⁴ más vastag facölöpök kiásására¹⁸⁵ emlékezett. A nők körmei letöredeztek, a kavicsok pedig összevissza karcolták a kezüket. A parancsot a visszaemlékezők szerint Csatári adta ki. Voltak, akik hallomásból tudtak az esetről: a zsidó tanács tagja, Schlesinger Vilmos is úgy értesült, hogy a zsidó nőknek Csatári utasítására szerszám híján körömmel kellett kaparniuk a földet.¹⁸⁶ Csatári kihallgatásai alatt mindet tagadott: az internáltakkal semmiféle kapcsolata nem volt, sőt még csak nem is hallott arról, hogy bárki kézzel végeztetett volna földmunkát a női fogvatartottakkal. *„Semmi ilyesmi nem történt, őket senki nem bántotta. Csak csodálkozom, hogy ki követhette el ezeket a dolgokat”* – mondta.¹⁸⁷

„Utólag szereztem csak tudomást arról, hogy a téglagyárban brutalitások voltak, ezeket dr. Csatáry László rendőrfogalmazó táborparancsnok követte el a hírek szerint” – állította ezzel szemben Pohl Sándor, volt kassai polgármester.¹⁸⁸ De mik voltak ezek az atrocitások? Hernádi Miklós vármegyei tiszti főorvos szerint:

*„Csatári szadista ember volt, aki ütötte az embereket. Ez ellen én tiltakoztam, de Csatári azt a választ adta, hogy aki szívbajos ne jöjjön a téglagyárba. Egy esetben láttam, hogy egy gyereket megvert.”*¹⁸⁹

Szász Elemér szerint Csatári a „téglagyári táborhoz beosztott” rendőrtiszt volt, aki mindig a derékszíja mellé dugott kutyakorbáccsal járt, és különösen a kiskorúakat ütlegelte: *„a gyerekek, ha Csatárit meglátták rögtön futásnak eredtek, ő azonban hosszú, sovány ember léteére gyorslábú volt, utánuk szaladt és rendszerint a fejüket ütötte a kutyakorbáccsal.”*¹⁹⁰ A háború után a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) előtt megjelent személy, aki négy hétig volt a téglagyárban, jegyzőkönyvbe mondta, hogy Csatári néha minden ok nélkül bement a lakóhelyiségnek szolgáló épületekbe, és akit ott talált, azt korbáccsal végigverte.¹⁹¹ Friedrich Alexander szerint Csatári olyan brutális volt, hogy a táboron belül szolgálatot teljesítő német Scharführernél kellett panaszt emelni ellene.¹⁹² Jónap Sámuel, a téglagyári átmeneti kórházba beosztott vezető orvos, elmondása szerint, mindennapos kapcsolatban volt Csatárral:

„Ahogy megfigyeltem az arcát, a megbeszélések alatt mindig nagyon nyers volt és brutális. Néhányszor láttam, ahogy Csatáry saját kezűleg verte az embereket korbáccsal, és akkor mindegy volt neki, hogy az idős, nő, vagy gyermek” – állította.¹⁹³

Egy másik visszaemlékező szerint Csatári a városban belül is kegyetlenkedett. Oldalkocsis

motorbiciklijén járta a várost a téglagyár és a vasútállomás között, s itt-ott megállította az őrizet alatt menetelő embereket, majd korbáccsal egyiknek-másiknak minden ok nélkül az arcába sújtott.¹⁹⁴ Amikor Horváth kérdőre vonta, hogy miért jár korbáccsal, a rendőrkapitány szerint Csatári azt felelte, hogy azért van szüksége rá, mert motorral jár, és a kutyák ellen használja.¹⁹⁵ Csatári kihallgatása során azt mondta, hogy valóban motorbiciklivel közlekedett, mert az elszabadult kutyák falkákban jártak, s megtámadták a közlekedőket, egyben tagadta, hogy kutyakorbács lett volna nála.¹⁹⁶

A deportálások és Csatári László

A kassai téglagyárban összegyűjtött zsidókat négy transzporttal deportálták.¹⁹⁷ A korabeli iratok szerint május elején Kassán körülbelül 13 000 zsidónak minősülő személy tartózkodott. A kassai polgármesteri hivatal összesítő jelentése szerint május 20-ig 9400 személyt szállítottak el „ismeretlen helyre”, a deportáltak összlétszámát pedig 11 839-re tette.¹⁹⁸ A deportáltak végleges számáról a kassai vasúti állomásparancsnokságon szolgálatot teljesítő Vrancsik István feljegyzéseiből tudhatunk meg többet. Vrancsik civilben egy csemegeüzlet tulajdonosa volt, aki a szolgálati helyén mindennap feljegyezte, hogy a vasútállomáson melyik nap hány vonat haladt át, azok Magyarország melyik területéről érkeztek, s a vonatok hány zsidót szállítottak. Elmondása szerint a vagonokat az állomáson kinyitották, az embereket megszámlálták, és átadták a német kíséző személyzetnek, valamint a szlovák vasutasoknak. Ezután a vasúti kocsik ajtóit újból leplombálták.¹⁹⁹ Vrancsik összeírása szerint Kassáról összesen 15 707 személyt szállítottak el.²⁰⁰ A két szám közötti ellentmondást eddig nem sikerült megnyugtatóan feloldani.

A deportáltakat kora hajnalban értesítették az elszállításról, majd hosszú várakozás és újbóli kifosztás után testi motozásnak vetették alá. Volt olyan csendőr vagy rendőr, akinél le kellett vetkőzni, volt, akinél nem.²⁰¹ Ha elrendelték a motozást, akkor azt a rendőrségtől kirendelt hét motozónó – Szabó Jenő detektív szerint²⁰² takarítónó – végezte, akiknek már volt ebben gyakorlatuk.²⁰³ A vagonokba történő betérés a reggeli órákban kezdődött. Az embereknek csupán pár száz métert kellett megtenniük a téglaszáritóktól, mert a vagonokat a villamos tehervonójával behúzták a téglagyár területére.²⁰⁴ A szerelvények másnap reggel hét és tíz óra között gördültek ki és indultak el a városon keresztül a kassai vasútállomásra.²⁰⁵ Volt olyan deportált, aki úgy emlékezett, hogy a szerelvénye majdnem két napig állt a pályaudvaron.²⁰⁶

Az első transzportot május 15-én, hétfőn állították össze.

„A vágányok ugyan nincsenek messze a pajtánktól, de az a pár száz méter is távolság. Az emberek mennek, és a latrinába dobják a pénzt. Apám Görög Artúrhoz megy tanácskozni, aki szegről, végről való rokon és a Zsidó Tanács pénztárnoka. A kérdés az, hogy érdemes-e átszökni a tábor másik részébe, amely később lesz deportálva. Azt a tanácsot kapja, hogy érdemes az elsők között lenni, akkor jobb lakó és munkahelyet tudunk talán szerezni. Ez elfogadhatónak hangzik. Én ugyan megkérdezem, hogy Artúr bácsi is az elsők között utazik-e de kitűnik, hogy nem, évek után hallom, hogy sikerült Budapestre szöknie” – írta visszaemlékezésében egy túlélő.²⁰⁷

A későbbi transzportba kerülőket átirányították a téglagyár megüresedett szárnyába:

„A földön megkelt kenyeret találtunk és friss lángosokat, amelyeket már nem volt idő becsomagolni, annyira siettették az embereket a vagonba. A WC-n aranyat és eltépett papírpénzeket találtunk. Pánik tört ki, mindenki arra gondolt, hogyan lehetne megszökni. [...] Rettenetes lelki állapotban voltunk mind. Egy reggel, bejött egy Gestapo tiszt, és beszédet tartott. Azt mondta, nyugodjunk meg, nem visznek külföldre, de Kassához közeledik a front, és az egész várost ki fogják üríteni. Egy másik városba visznek csak, ahol lakásokban fogunk lakni, s nagyon jó dolgunk lesz. Aki azonban ezentúl rémhíreket

terjeszt, nem kegyelmez, golyó jár annak. Aztán egy nap csomagolnunk kellett. Órák hosszat álltunk kint, amíg minden csomagot átvizsgáltak, és rengeteg holmit elvettek tőlünk.”²⁰⁸

Horváth rendőrkapitány szerint az elszállítandók kijelölését, csendőrségnek átadását, valamint az összes, a transzporttal összefüggő ügyet Csatári végezte. A rendőrkapitány a bevagonírozások tekintetében is mosta a kezeit, az szerinte kizárólag a csendőrség feladata volt: „*nekem befolyásom nem volt*” – mondta Horváth a háború után.²⁰⁹ Állítása szerint Csatári jelölte ki azt is, hogy melyik barakk kerül kiürítésre.²¹⁰

Abban nem volt vita a perek során, hogy a fenti feladatokat a rendőrség megbízottjai végezték. A kérdés csak az volt, hogy pontosan ki milyen feladatokat látott el. Az egyetlen név, ami visszatérően előkerült, Csatárié volt. Ilyen kontextusban a tárgyalásokon szintén jelen nem levő Szoó, Vidaházy, de egyetlen más rendőr neve sem hangzott el. Szabó Jenő detektív szerint a „berakást” Csatári intézte. Szerinte Csatári vette fel annak a 64 kivételezett zsidónak a nevét is, akiket az utolsó transzport előtti éjjel a németek összeszedtek és később bevagoníroztak.²¹¹ Szerinte „*az akkori körülmények között*” Csatári „*szereplése nem volt csodálatos*”.²¹²

A téglagyári ideiglenes kórház orvosa szerint a negyedik transzportnál hat vagon jelöltek ki körülbelül háromszáz súlyosan beteg és idős ember részére, akiket felsőbb engedéllyel jobb körülmények között, szellősebben tettek fel a vagonokba. Jónap úgy emlékezett vissza, hogy a berakodásnál Csatári odajött hozzá, és azt a megjegyzést tette: „*Dögöljenek meg mindannyian.*”²¹³ Horváth szerint a Ferenczy Lászlótól érkezett utasítás szerint június 2-án bevagonírozták a kórházi és a fertőző betegeket, valamint az elmebetegeket, továbbá az orvosokat, csecsemőket és a zsidótörvények alól kivételezetteket is. „*Ezt az utasítást száz százalékig betartottuk és azokat a rendőrséggel végre is hajtottam*” – mondta.²¹⁴ Horváth szerint Csatári a kórházvonal indításakor jelentette, hogy az összes beteg az orvosok véleménye szerint szállítható állapotban van, és feltétlenül ki fogják bírni a 36 órás utat. Utóbbit Csatári Schmiedtsiefen német századostól hallotta.²¹⁵

Nem volt kímélet még a legkisebbeknek sem. Hat-nyolc hetes leleneket is behoztak, akiknek a homlokára – egyesek szerint – megkülönböztető jelzés volt írva. Ahogy a vonatok megérkeztek Auschwitzba, egy pokróccal letakarták és elvitték őket.²¹⁶ Falkenstein Hugó tanúja volt annak, amikor Csatári „*legalább 6 csecsemőt kivett*” a gyermekotthonból és a táborba vitetett.²¹⁷ Horváth szerint már csak azért is Csatári kellett, hogy összeszedje a leleneket, mert nála volt a nyilvántartás.²¹⁸

A deportálások után

A várakozásokkal ellentétben a deportálások után nem lett egy csapásra jobb a kassai lakosság ellátása. A *Felvidéki Újság* „A zsidókat már elvitték, még sincs szívnivaló” címmel közölt cikkében sajnálattal állapította meg, hogy „*jóllehet a város lakossága az elszállított zsidósággal alaposan lecsökkent, a dohányos embereknek még mindig a legnagyobb harcot kell folytatniuk a szívnivalóért.*”²¹⁹ A lakáshelyzet azonban érezhetően javult. „*A városi tisztségviselők és alkalmazottak java része az elmúlt időszak folyamán a zsidó ügyekkel kapcsolatban kiadott rendelkezések végrehajtásával volt elfoglalva, úgyhogy a központi igazgatás csak a legszükségesebb ügyek intézésére és ellátására korlátozódott*” – írta a deportálások befejeztével a polgármester a város törvényhatósági bizottságának. A zsidók Kassáról történt kitelepítésével körülbelül kétezer lakás üresedett meg, s ahogy az a jelentésben olvasható, „*szinte természetes, hogy azonnal megindult az ostrom ezekért a lakásokért, [...] az igénylők száma ennek négyszerese.*”²²⁰ Nem véletlen, hogy június végén a város közigazgatási bizottsága egyhangúlag javasolta a lakáshivatalnak „*mint jelenleg időszerűtlen intézménynek a megszüntetését.*”²²¹

A lakásokban hátrahagyott ingóságokat először leltárba vették, s csak utána kezdték el a lakások kiutalását. Voltak olyanok, akik – a korabeli napilap leírása szerint – *„még mindig abban a téves felfogásban élnek, hogy a zsidóvagyon szabad prédát képez, holott az igazság az, hogy a zsidók vagyonának zár alá vétele óta ez kizárólag nemzeti vagyont jelent”*.²²² Akit ilyenek kaptak, arra szigorú büntetés várt.²²³

Végszó

Mielőtt bíróság elé kerülhetett volna az ügye, Csatári László 98 éves korában elhunyt. Milyen tanulsággal szolgálhat az ügye a magyar igazságszolgáltatás működésére nézve? Mindmáig megválaszolatlan az a kérdés, hogy miért csak 2011-ben, egy külföldi magánszemély feljelentésére kezdett nyomozásba a magyar ügyészség. A kutatásom során több olyan dokumentum is előkerült, ami bizonyítja azt a korábbi sejtést,²²⁴ hogy a magyar hatóságoknak már több mint húsz évvel ezelőtt pontos információi voltak Csatári László háború alatti tevékenységéről.²²⁵ Az Igazságügyi Minisztérium és a Legfőbb Ügyészség 1993 augusztusa óta hivatalos tudomással bírt arról, hogy Csatári „mint a kassai gettó parancsnoka, részt vett mintegy tizenkét-tizennégyezer zsidónak az 1944. április és június közötti internálásában és megsemmisítő központokba való deportálásában”.

Ez és sok más Csatáriról (csehszlovákiai elítélésére, a magyar népbírósági eljárásokban felmerült atrocitásokra) vonatkozó információ a kanadai igazságügyi szervek korabeli megkeresésében és a magyar féllel folytatott hosszas levelezésben olvasható.²²⁶ Hogyan lehetséges, hogy mindezek ellenére Csatárral szemben nem indult semmilyen eljárás? Történtek-e mulasztások? Ha igen, akkor pontosan mi a felelőssége ebben a Legfőbb Ügyészségnek, a Belügyminisztériumnak és a Külügyminisztériumnak? Egy újságírói kérdésre Kovács László volt külügyminiszter pár éve azt írta, hogy nincs tudomása arról, hogy a Külügyminisztérium bármilyen szerepet játszott volna Csatári Magyarországra költözésében. Hozzátette, hogy *„indokát sem látom az állítólagos diplomáciai szerepvállalásnak. Természetesen megpróbálok az ügyről tájékozódni, mert azt nem zárhatom ki, hogy tudtom nélkül a KÜM valamelyik munkatársa részt vett a dologban.”*²²⁷

Ezzel szemben – s ezt egy rutinvizsgálat ellenőrizhetné – Csatári valószínűleg járt az ottawai magyar nagykövetségen, és személyesen kért útmutatást Gedai Károly nagykövettől. *„A követ úr arról tájékoztatott, hogy nyugodtam mehetek haza, bántódásom nem lesz”* – állította Csatári.²²⁸ Útlevelét a kanadai magyar nagykövetség és a montreali konzulátus közreműködésével szerezte meg. Állítása szerint Magyarországon egyetlen hatóság sem kérdezte meg, hogy mi az oka a hazatérésének.²²⁹

Komoly kérdéseket vet fel, hogy miként fordulhatott elő, hogy a magyar ügyészi és külügyi szervek által ismert, súlyos bűncselekményekkel gyanúsítható és egy szomszédos országban elítélt személy zavartalanul élhetett a magyar fővárosban. Az eddigi egyetlen hivatalos reakció szerint Csatári 1997-es visszatelepülése során *„a Belügyminisztérium és az irányítása alá tartozó szervek nagy valószínűséggel nem kaptak kanadai sajtófigyelőt”*.²³⁰ Ezek a válaszok felelősséget elhárító módon próbálnak meg kibújni a tényleges feltárás kötelezettsége alól. Átfogó és alapos, minden érintett szervet bevonó vizsgálatnak kellene arra választ adnia, hogy a magyar hatóságok eleget tettek-e alkotmányos és nemzetközi jogi kötelezettségeiknek az ügy kezelésében.

¹ A tanulmány a *J. & O. Winter Fund* (City University of New York) támogatásával jött létre. A szerző kassai kutatómunkáját (2012. június 25–28.) a Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpont kuratóriuma finanszírozta. A témában korábban megjelent írások: Gellért Á. – Gellért J., 2012; Karsai, 2012; Legát 2012; Thorpe, 2012.

² A neve a (korabeli) hivatalos iratokban felváltva Csatári/Csatáryként szerepelt, de Csatári Lászlóként anyakönyvezték. FTI, B.1572/2013, 1. kötet, 655. Anyakönyvi kivonat, Mátyás község, 1915. március 6. 1945-ben a megszállt Németországban apja eredeti nevét, a Csiziket használta. Uo. 5. kötet, 2963. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17. A kanadai eljárásban Ladislaus Csizik-Csatary néven szerepelt.

³ Uo. 1. kötet, 77–81. Jegyzőkönyv feljelentésről, 2011. szeptember 21. Morvay, 2012.

⁴ Uo. 83. Feljegyzés nyomozás elrendeléséről, 2011. szeptember 22.

⁵ ÁBTL, V-99377, 65–68. Lányi Oszkár feljelentése, 1945. július.

⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 3. Rendőri jelentés, 1945. július 11.

⁷ Uo. 9. Jelentés pótnyomozásról, 1946. január 25. Lásd ehhez FTI, B.1572/2013, 3. kötet, 1455–1457. Zinner Tibor szaktanácsadó összegző jelentése dr. Csatáry László Lajos ügyéről, 2011. október 25.

⁸ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2333. A kassai nemzetbiztonsági részleg 1948. június 9-i jelentése. Uo. 2253. Tanácskozási jegyzőkönyv, 1948. június 8.

⁹ Uo. 6. kötet, 3739–3819. Észrevételek az 1948. évi csehszlovák eljárásra, 2013. május 22.

¹⁰ Uo. 5. kötet, 3211. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. november 8.

¹¹ Balassa, 2012a.

¹² Bindman, 1997. FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2815. Feljegyzés a kanadai hatóságok Csatári Lászlóval folytatott beszélgetéséről. 1995. (sic!) október 11.

¹³ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2829–2831. Állampolgárságtól való megfosztás. Privy Council, Kanada, 1997. augusztus 28.

¹⁴ Uo. 2827. Egressy András ügyvéd jogi véleménye, 1997. március 21.

¹⁵ Kádár–Vági, 2005: 120.

¹⁶ Benoschofsky–Karsai, 1958/I: 123. Feljegyzés a zsidókérdés megoldása ügyében a Belügyminisztériumban tartott értekezletről. Halász Géza Kárpátalja kormányzói biztosának helyettese, 1944. május 27.

¹⁷ Ferenczy tevékenységéhez lásd Molnár, 2014.

¹⁸ A később esetlegesen felmerülő vádaskodások és visszaélések megakadályozására Bakó kirendelte Meggyessy és az ÁVK ügyészi osztályának tagjait a deportálások helyszínére, hogy személyesen ellenőrizzék annak végrehajtását. BM. 6137/1944. VII. res. rendelete. Benoschofsky–Karsai, 1958/I: 106. Lásd bővebben Nánási, 2011; Karsai–Molnár, 1944: 443. Endre László beszéde az utolsó szó jogán, 1946. január 3.

¹⁹ Hasonlóképp adta vissza a történeteket Bakó László a háború utáni népbírói perében. Karsai–Molnár, 1994: 88–89. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 18.

²⁰ BFL, Nb. 1532/1945, 74. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.

²¹ *Rendeletek Tára*, 1944b. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.440. M. E. számú rendelete, az ország területének egy részén különleges közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 12. 428.

²² *Rendeletek Tára*, 1944a. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.500. M. E. számú rendelete, a hadművelési területekre vonatkozó közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 5. 393–404.

²³ Kádár–Vági 2005, 123.

²⁴ BFL, Nb. 1532/1945, 46. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.

²⁵ 1610/1944. ME. sz. rendelet.

²⁶ BFL, Nb. I.197/1946, 99. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. BFL, Nb. 1532/1945. 105. Horváth György kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. június 13.

²⁷ SS-Obersturmbannführer és Oberstleutnant der Schutzpolizei. 1910. augusztus 10. (Reichenberg, Németország) – 1945. február 13. (Tök, Magyarország).

²⁸ A részletekkel kapcsolatban lásd Kádár–Vági: 2005, 117–118.

²⁹ Mendelsohn, 2010: 248–254. Hans Joseph Matuschka kassai német konzul nyilatkozata. NG-2440, 1947. augusztus 26. Lásd még Eliáš, 1994; Okroy, 2005: 93–101.; Potemra, 1986.

³⁰ DEGOB 694. sz. jegyzőkönyv. BFL, Nb. 1532/1945, 38. Mandel Imre, rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 12.

³¹ Offner, 1996: 6.

³² BFL, Nb. I. 197/1946, 88. Horváth György, rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13. FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3359. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26. Csiki, 2003: 392.

³³ AMK, Polgármesteri iratok, 175. doboz, 18078/1944. sz. akta. Bodor Jenő ügyvéd beadványa, 1944. ápr. 28.

³⁴ Görög, 1991: 267–268.

³⁵ AMK, Polgármesteri iratok, 182. doboz, 24223/1944. sz. akta. Zsidó egyesületekre vonatkozó rendeletek végrehajtása. Gayer, 2013.

- ³⁶ Csíki, 2003; Görög, 1991: 266.
- ³⁷ Görög, 1991: 266. Görög a zsidó tanács pénzügyi osztályát vezette, s ő volt felhatalmazva, hogy a polgármesteri hivattal megtárgyaljon minden pénzügyi és közellátási kérdést. AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta. Kolos Ákos levele a polgármesternek, 1944. április 25.
- ³⁸ Offner, 1996: 10.
- ³⁹ *Abauj-Torna vármegye hivatalos lapja*, 1944. május 25., 97. Alispáni jelentés. A településekről bővebben lásd Braham, 2007/II: 96–98, 103–108.
- ⁴⁰ DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv.
- ⁴¹ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv 1944. április 21-én a gettó kijelölése tárgyában. BFL, Nb. 1532/1945, 20. Pohl Sándor vallomása, 1945. február 26. Uo. 66. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁴² *Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve*, 1944, 213. Sárvári Jenőt 1942 áprilisában nevezték ki ezredessé és helyezték át Kassára. *Csendőrségi lapok*, 1942: 266.
- ⁴³ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.
- ⁴⁴ Kálmán, 1982: 244.
- ⁴⁵ Karsai–Molnár, 1994: 271. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 27.
- ⁴⁶ BFL, Nb. 1532/1945, 66–67. Pohl Sándor kihallgatása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁴⁷ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv 1944. április 21-én a gettó kijelölése tárgyában.
- ⁴⁸ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta. Számla bútorszállításról, 1944. május 1.
- ⁴⁹ BFL, Nb. 1532/1945, Gálhidi Béla, kassai városi tanácsnok tanúvallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6., 80. AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz 19756/1944. sz. akta. A Pogány utcai lakosok kérelme. 1944. április 30.
- ⁵⁰ „*Gottschein* [sic!] *SS őrnagy, aki a Gestapónál volt, azt a kijelentést tette előttem, hogy a polgármester részéről szabotázst lát a gettózással kapcsolatban, és ennek még kellemetlen következményei lesznek.*” BFL, Nb. 1532/1945, 105. Pohl Sándor vallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. június 13.
- ⁵¹ AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta (28965/1944. sz. irat). Feljegyzés a polgármester számára, 1944. július 19.
- ⁵² *Felvidéki Újság*, 1944. április 29., 6.; 1944. május 2., 3.
- ⁵³ BFL, Nb. 1532/1945., 80. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ⁵⁴ BA, Ludwigsburg, B 162/5350. 98. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 13.
- ⁵⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, 126. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 30.
- ⁵⁶ *Felvidéki Újság*, 1944. április 25., 3.; Karsai–Molnár, 1994: 65. Endre László vallomása, tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 18.
- ⁵⁷ ÁBTL, V-135236, 13–15. Jegyzőkönyv a gettó kijelölése tárgyában, 1944. április 25.
- ⁵⁸ BFL, Nb. 1532/1945, 66–67. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6. Görög, 1991: 268.
- ⁵⁹ *Felvidéki Újság*, 1944. május 23., 3.
- ⁶⁰ Kálmán, 1982: 242, 244, 250, 252. Hasonlóan adja vissza a gettóba költözést több másik túlélő is. DEGOB, 86., 418. sz. jegyzőkönyvek.
- ⁶¹ Görög, 1991: 269.
- ⁶² Braham, 1963: 553. Jelentés a német Külügyminisztériumnak. 1944. április 24.
- ⁶³ „*Úgy tapasztaltuk, hogy a nem zsidó lakosság magatartása, ha nem is jóindulatú, de közömbös.*” DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv.
- ⁶⁴ *Felvidéki Újság*, 1944. április 27., 2.
- ⁶⁵ *Felvidéki Újság*, 1944. április 28., 3–4.
- ⁶⁶ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4731/1944. sz. akta. Rendőri jelentés, 1944. május 7.
- ⁶⁷ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2797. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁶⁸ Lázin, 2012.
- ⁶⁹ BFL, Nb. I. 197/1946, 167. Horváth György, gyanúsított kihallgatás, 1946. február 9.
- ⁷⁰ Uo. 138. Krisztinkovich Antal, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3. Szabó Jenő detektív szerint Nagy Lajos csendőrnagy tette a feljelentést. Uo. 142.
- ⁷¹ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2873. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁷² AMK, Polgármesteri iratok, 169. doboz, 13010/1944. sz. akta. Jegyzőkönyv [a] Magyar Szociáldemokrata Párt felszámolása alkalmával, 1944. március 30. Német részről Karl Jung SS-rohamosztag-vezető volt jelen.
- ⁷³ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2781., 2797. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁷⁴ http://kep.cdn.index.hu/1/0/319/3191/3191084_6c3806da2d35006a851ceec5c2c68a33_wm.jpg (utolsó letöltés: 2014. november 10.).
- ⁷⁵ A falragasz tartalma megjelent a *Felvidéki Újság* 1944. május 3-i számában is.

- ⁷⁶ „A gettó területének hatósági parancsnoka dr. Csatáry László volt, akit én bíztam meg.” BFL, Nb. I. 197/1946, 80, 83. Horváth György kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8. Uo. 100. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ⁷⁷ Lásd pl. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4722/1944. sz. akta. Jelentés zongora kiszállításáról a gettóból, 1944. május 3. A gettó feloszlata után Csatári rendőrfogalmazói minőségben rendelkezett egy zsidó személy téglagyárba kísértetéséről. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4847/1944. sz. akta. 1944. május 17.
- ⁷⁸ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2875., 2877. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁷⁹ Uo. 2799. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸⁰ Uo. 2781. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸¹ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4728/1944. sz. akta. Laufer Lajosné kérelme, 1944. május 5.
- ⁸² FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2785. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18.
- ⁸³ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 18. d., 4814/1944. sz. akta. Mihályi István próbarendőr leváltása, 1944. május 9.
- ⁸⁴ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2887. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁸⁵ Uo. 2997. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ⁸⁶ Megmagyarázhatatlan, hogy míg az ügyészség minden más korabeli levéltári iratot beszerzett, addig az általam nyilvánosságra hozott kulcsfontosságú gettóparancsnoki iratokat az internetről kinyomtatott formában használták fel. A nyomozati iratokból az derül ki, hogy a magyar ügyészi szervek vagy megbízottaik nem folytattak kutatásokat a kassai levéltárak rendőrségi és polgármesteri iratai között.
- ⁸⁷ FTI, B.1572/2013, 1. kötet, 685. Írásszakértői vélemény, 2012. október 18.
- ⁸⁸ AMK, Polgármesteri iratok, 177. doboz, 19736/1944. sz. akta. A Kassai Múmalom Rt. számlája, 1944. május 15.; Építkezési anyagok leszállítása és költöztetése a téglagyárból a gettóba, 1944. május 10.
- ⁸⁹ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 3183. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. október 26.
- ⁹⁰ Uo. 2883. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ⁹¹ Uo. 2959. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17.
- ⁹² Uo. 6. kötet, 3361. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ⁹³ Uo. 3377–3381. Csatári László beadványa, 2013. április 24.
- ⁹⁴ Uo. 2. kötet, 1139–1141. Summary of facts and evidence. Federal Court of Canada, Trial Division. The Minister of Citizenship and Immigration against Ladislaus Csizik-Csatary, 1997. március 27.
- ⁹⁵ BA Ludwigsburg, B 162/5350. 88. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 12.
- ⁹⁶ Uo. 90.
- ⁹⁷ Uo. 92.
- ⁹⁸ Uo. 93.
- ⁹⁹ Uo. 94., 98. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. október 13. Hat évvel később Schmiedtsiefen ismét kijelentette, hogy „*kórházba kerülésemkor még meg sem indult a deportálás, és amikor kb. öt hét múlva kiengedtek, a zsidók már eltűntek a városból*”. BA Ludwigsburg, B 162/5353, 1044–1045. Wilhelm Schmiedtsiefen kihallgatási jegyzőkönyv, 1966. június 7.
- ¹⁰⁰ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2999. Csatári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ¹⁰¹ AMK, Polgármesteri iratok, 179. d., 22095/1944. sz. akta.
- ¹⁰² BFL, Nb. I. 197/1946, 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13.
- ¹⁰³ Sziklay–Borovszky, 1896.
- ¹⁰⁴ Görög, 1991: 268.
- ¹⁰⁵ DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁶ Ezt a munkát „*láncolásnak*” hívták. DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁷ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁰⁸ Kálmán, 1982: 255.
- ¹⁰⁹ AMK, Polgármesteri iratok, 173. d., 16896/1944. sz. akta. Zsidók köztartozásainak behajtása. M. kir. pénzügyi igazgatóság, Kassa. 23.638/1944. 1944. április 26.
- ¹¹⁰ Uo. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 7.
- ¹¹¹ Uo. 177. d., 19736/1944. sz. akta. Vegyes számlák, 1944. április–június.
- ¹¹² Uo. A zsidó tanács átirata a polgármesternek, 1944. április 26.
- ¹¹³ BFL, Nb. I. 197/1946, 94–95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹¹⁴ Uo. 22. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹¹⁵ BFL, Nb. 1532/1945, 47. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv. 1945. május 23.
- ¹¹⁶ Uo. 73. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6. Május 10-én a zsidó tanács 5-6 vagonnyi élelem beszállítására kért engedélyt Szikszóról. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4763/1944. sz. akta. Zsidó Tanács kérelme, 1944. május 10.

- ¹¹⁷ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta. Polgármester rendelete, 1944. június 5.
- ¹¹⁸ Uo. 173. d., 16896/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 1.
- ¹¹⁹ Uo. 175. d., 18678/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 2.
- ¹²⁰ BFL, Nb. I. 197/1946, 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8.
- ¹²¹ BFL, Nb. 1532/1945, 83. Gálhidi Béla, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ¹²² Offner, 1996: 15.
- ¹²³ BFL, Nb. I. 197/1946, 42–43. Lóvi Márta rendőrségi kihallgatása 1946. január 23. Uo. 106. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19728/1944. sz. akta. Kolos Ákos levele a kielégítő vizellátás érdekében. 1944. május 7.
- ¹²⁴ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4755/1944. sz. akta. Halmay Paskál kérelme, 1944. május 6.
- ¹²⁵ Uo. 4736/1944. sz. akta. Rendőrségi jelentés, 1944. május 4.
- ¹²⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 127. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 30. Ezt megerősítette Szász Elemér is, aki szerint Hernádi így akarta visszatartani a negyedik, utolsó transzportot. Uo. 104. Szász Elemér, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Horváth rendőrkapitány védekezése szerint a deportálás alatt nem volt járvány, s a tisztí főorvos sem kérte tőle a deportálások elhalasztását. Uo. 96. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹²⁷ AMK, Polgármesteri iratok, 173. d., 16963/1944. sz. akta. Horváth rendőrkapitány ettől kicsit eltérő (12 791 fő) adatokat közölt (téglagyárban: 11 677; internált: 162; gettóban: 952 fő) 1944. május 6-án. Kassa város polgármesteri hivatalának jelentése szerint Kassa területén a zsidó személyek száma 1944. május 1-je előtt 11 839 volt. Uo. 32768/1944.III.b osztály, 1944. augusztus 17. Kassa zsidó lakosságának változásairól lásd Šalomon, 1994; Büchler–Shashak, 2003.
- ¹²⁸ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹²⁹ BFL, Nb. I. 197/1946., 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ¹³⁰ Uo. 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8. Offner, 1996: 17.
- ¹³¹ DEGOB, 694. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³² DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³³ DEGOB, 418. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³⁴ Munkácsi, 1947: 82–83.
- ¹³⁵ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d. 4812/1944. sz. akta. Rendőri jelentés határon elfogott személyekről, 1944. május 10.
- ¹³⁶ DEGOB, 3. sz. jegyzőkönyv. „Általában úgy hittük, hogy csak a fiatalságot viszik ki Németországba dolgozni, az öregek a gettóban maradnak.” DEGOB, 84. sz. jegyzőkönyv. „Azt mondák nekünk, hogy mezőgazdasági munkára visznek bennünket, de Magyarországon maradunk.” DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹³⁷ BFL, Nb. I. 197/1946, 197. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹³⁸ DEGOB, 3., 91., 694., 2591. sz. jegyzőkönyvek.
- ¹³⁹ Offner, 1996: 18.
- ¹⁴⁰ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19727/1944. sz. akta. A Zsidó Tanács átirata a polgármesternek, 1944. május 9.
- ¹⁴¹ Uo. 178. d., 21376/1944. sz. akta. Szóó Tibor téglagyári táborparancsnok intézkedése a német parancsnokság szolgálati helyiségének berendezéséről. 1944. május 4.
- ¹⁴² FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3613. Sas István nyilatkozata a kanadai hatóságoknak, 1993. november 16.
- ¹⁴³ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv. BFL, Nb. I. 197/1946, 117. Glück Ernőné, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ¹⁴⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, 95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Szász Elemér arról számolt be, hogy az egyik tábori parancsban az állt: aki szökést kísérel meg, azt először figyelmeztetni kell, majd szabad vele szemben lőfegyvert használni. Uo. 103. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹⁴⁵ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹⁴⁶ FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2233. Jónap Sámuel, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ¹⁴⁷ Uo. 6. kötet, 3363. Csátári László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ¹⁴⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 149. Farkas István, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁴⁹ Uo. 22. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁵⁰ AMK, Polgármesteri iratok, 177. d., 19736/1944. sz. akta.
- ¹⁵¹ Uo. 182. d., 24626/1944. sz. akta. Polgármesteri véghatározat, 1944. szeptember 30.
- ¹⁵² Uo. 189. d., 29808/1944. sz. akta. Polgármesteri véghatározat, 1944. október 18.
- ¹⁵³ Uo. Polgármesteri véghatározat, 1944. október 5.
- ¹⁵⁴ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4724/1944. sz. akta.
- ¹⁵⁵ Uo. 4727., 4736., 4749–4751., 4755., 4762., 4768–4769. sz. akták. Lásd még DEGOB, 694. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁵⁶ BFL, Nb. I. 197/1946. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.

- ¹⁵⁷ Uo. 94. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. „Az őrszemélyzet részéről Vidaháznak, Szoó Tibornak és Csatárynak volt szerepe.” BFL, Nb. I. 197/1946, 148. Farkas István rendőrőrhadnagy, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁵⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 21. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁵⁹ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁰ Bíró aláírása több 1944 májusában, a kassai rendőrkapitányságon iktatott iraton szerepel. SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 17. d., 4764/1944, 4769/1944. sz. akták. Csatári szerint azonban Bíró „új szolgálati helyét a szovjet csapatokhoz mintegy két kilométer távolságban határozták meg”. FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 2873. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 31.
- ¹⁶¹ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2197. Friedrich Alexander rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ¹⁶² BFL, Nb. 1532/1945. 46. Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.
- ¹⁶³ Uo. 67. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6.
- ¹⁶⁴ BFL, Nb. I. 197/1946. 101. Pohl Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ¹⁶⁵ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁶ Uo. 52. Schwartz Jenő, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8.
- ¹⁶⁷ Uo. 200. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ¹⁶⁸ Uo. 46–47. Balkányi Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 10.
- ¹⁶⁹ Uo. 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 13.
- ¹⁷⁰ Uo. 136. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ¹⁷¹ Uo. 109. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ¹⁷² FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 3613., 3619. Sas István nyilatkozata a kanadai hatóságoknak, 1993. november 16. Sas látásból ismerte Csatárit, aki többször megfordult a családjuk által működtetett üzletben Kassán. Sas saját elmondása szerint május 20-ig volt a táborban, és nem látta Csatárit parancsot kiadni vagy kegyetlenkedni. A tanúnak Bíró, Szoó vagy Horváth neve nem mondott semmit.
- ¹⁷³ Uo. 5. kötet, 2789. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. július 18. Lásd még uo. 2999. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27.
- ¹⁷⁴ Uo. 2995. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27. Uo. 3087. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. október 11. Uo. 6. kötet, 3361. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2013. április 26.
- ¹⁷⁵ SOAB, kassai magyar királyi rendőrkapitányság iratai, 18. d., 4900/1944. sz. akta.
- ¹⁷⁶ Browning, 2003: 37–43.
- ¹⁷⁷ FTI, B.1572/2013. 6. kötet, 3745. Észrevételek az 1948. évi csehszlovák eljárással kapcsolatban, 2013. május 22.
- ¹⁷⁸ Uo. 3815.
- ¹⁷⁹ Uo. 4029. Észrevételek a magyar népbírósi eljárással kapcsolatban. 2013. június 4.
- ¹⁸⁰ Uo. 4049.
- ¹⁸¹ Uo. 4065–4067.
- ¹⁸² Uo. 4079.
- ¹⁸³ Uo. 4. kötet, 2177. Özv. Starková Terézia vallomása, 1947. december 1.
- ¹⁸⁴ DEGOB, 627. sz. jegyzőkönyv. Lásd még BFL, Nb. I. 197/1946, 12. Weiszer Rózsi, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 5.
- ¹⁸⁵ DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁸⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, 128–129. Schlesinger Vilmos, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30. A téglagyáron belül nem csak Csatári parancsára fordulhatott elő hasonló eset: „A lányok egyik csoportját magyar rendőrök elvitték munkára földet lapátolni. Lapátot azonban nem adtak nekik, és kézzel kellett felkaparniuk a földet.” DEGOB, 165. sz. jegyzőkönyv. Lásd még Offner, 1996: 20.
- ¹⁸⁷ FTI, B.1572/2013. 5. kötet, 2999. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. szeptember 27. Horváth sem tudott arról, hogy kézzel kellett volna dolgozni. „Bár lehet, hogy ez megtörtént, de ezt Csatáry az én beleegyezésem nélkül tette” – mondta. BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.
- ¹⁸⁸ BFL, Nb. 1532/1945. 46. Pohl Sándor gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15.
- ¹⁸⁹ BFL, Nb. I. 197/1946. 127. Hernádi Mihály, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ¹⁹⁰ Uo. 21. Szász Elemér, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december. 29.
- ¹⁹¹ DEGOB, 86. sz. jegyzőkönyv.
- ¹⁹² FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2237. Friedrich Alexander, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ¹⁹³ Uo. 2173. Jónap Sámuel, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ¹⁹⁴ Gaskó, 1984.
- ¹⁹⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8.

- ¹⁹⁶ FTI, B.1572/2013, 6. kötet, 4041. Észrevételek a magyar népbírósi eljárással kapcsolatban. 2013. június 4.
- ¹⁹⁷ BFL, Nb. I. 197/1946, 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ¹⁹⁸ MZSL, 2007. 241., 25. tekercs. 28/Eln.1944. sz. polgármesteri kimutatás, 1944. május 27.
- ¹⁹⁹ Gaskó, 1984. A deportáló vonatokat kísérő német rendőri egységekről lásd részletesen Curilla, 2011: 219–227.
- ²⁰⁰ 1944. május 16.: 3055 fő; 1944. május 16.: 3629 fő; 1944. május 17.: 3352 fő; 1944. május 24.: 3172 fő; 1944. június 3.: 2499 fő.
- ²⁰¹ BFL, Nb. I. 197/1946. 122. Balkányi Sándor, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²⁰² Uo. 140. Szabó Jenő, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²⁰³ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17. DEGOB 2363. sz. jegyzőkönyv.
- ²⁰⁴ Offner, 1996: 37.
- ²⁰⁵ Uo. 92–93. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Uo. 104. Szász Elemér tanúvallomása.
- ²⁰⁶ Uo. 58. Földes Jenőné, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 4. „*Körülbelül tizennyolc órát álltunk becsukva az indulás előtt.*” Uo. 106. Lóvi Márta, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23.
- ²⁰⁷ Feuerstein, 2004: 62. A kassai zsidó tanács elnöke, Kolos Ákos maga és a családja részére még júliusban (újra) megszerezte a zsidótörvények hatálya alól mentesítő okiratot. AMK, Polgármesteri iratok, 190. d., 31564/1944. sz. akta. Mentelési határozat, BM. 570.479/1944.II.a, 1944. július 5. A mentelési kérelmekkel kapcsolatos személyes iratok az ÁBTL, P-2340. számú dossziéjában található.
- ²⁰⁸ DEGOB, 2591. sz. jegyzőkönyv.
- ²⁰⁹ BFL, Nb. I. 197/1946. 199–200. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ²¹⁰ Uo. 94. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. márc. 23.
- ²¹¹ Friedrich Alexander fültanúja volt a németek és Csatári beszélgetésének, aki azzal dicsekedett, hogy holott erre nem kapott parancsot, hajnali három órakor összeszedetett még 64 személyt, akiknek külön engedélye volt, és a „transzportba küldte őket”. FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2237, tárgyalási jegyzőkönyv, 1948. június 8.
- ²¹² BFL, Nb. I. 197/1946. 140–142. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²¹³ FTI, B.1572/2013. 4. kötet, 2173. Jónap Sámuel, tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1.
- ²¹⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, 80–81. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8. Uo. 88–89. Horváth György, kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 23.
- ²¹⁵ Uo. 199. Horváth György észrevételei, 1946. január 17.
- ²¹⁶ Uo. 103, 105. Szász Elemér, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. A lelencyereket a „kórházzvonattal” utazó Lóvi Márta is látta. Uo. 106. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Glück Ernőné, aki szintén az utolsó transzporttal került elszállításra, nem látott „zs” betűt a lelencek homlokán. Uo. 118. Glück Ernőné, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²¹⁷ FTI, B.1572/2013, 4. kötet, 2239–2241. Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, 1947. december 1. A bírósági tárgyalásokon Horváth és Ferenczy tagadták, hogy bármi közük lett volna a lelencek deportálásához. BFL, Nb. I. 197/1946, 124–125. Ferenczy László, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30.
- ²¹⁸ BFL, Nb. I. 197/1946. 95. Horváth György, tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23. Szabó Jenő detektív szerint is Csatári vitette be a lelenceket. Uo. 141. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. április 3.
- ²¹⁹ *Felvidéki Újság*, 1944. június 5.
- ²²⁰ Polgármesteri jelentés a törvényhatósági bizottságnak, 25.035/1944. kig. szám, 61, 64. *Kassai THJ*, 1944. június 15.
- ²²¹ AMK, Polgármesteri iratok, 189. d., 30339/1944. sz. akta, 1944. június.
- ²²² *Felvidéki Újság*, 1944. június 7., 4.
- ²²³ Lásd például *Felvidéki Újság*, 1944. június 13., 6.
- ²²⁴ Baranyi, 2012.
- ²²⁵ *Népszabadság*, 2012.
- ²²⁶ Legfőbb Ügyészség NF. 745/1994. számú iratanyaga. A kanadai Igazságügyi Minisztérium Emberiesség és Háborús Bűncselekmények Osztályának megkeresése dr. Bán Tamáshoz, az Igazságügyi Minisztérium Nemzetközi Jogi Csoportjának Főigazgatójához. 1993. augusztus 31.
- ²²⁷ Lázár, 2013. Lásd még Lázár, 2012.
- ²²⁸ FTI, B.1572/2013, 5. kötet, 3241. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2013. január 31.
- ²²⁹ Uo. 2965. Csatári László gyanúsított ki hallgatási jegyzőkönyv, 2012. augusztus 17.
- ²³⁰ Fekete Gy., 2012.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.6.	P-dossziék	
	P-2340	Kolos Ákos
3.1.9.	Vizsgálati dossziék	
	V-99377	dr. Horváth (Lidák) György
	V-135236	dr. Pohl Sándor

Archív Mesta Košic (AMK)

Kassa város polgármesteri iratai

169. d.
 172–180. d.
 182. d.
 185–190. d.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 1.a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok

Nb. I. 197/1946 dr. Horváth György
 Nb. 1532/1946 dr. Pohl Sándor

Bundesarchive (BA, Ludwigsburg)

Organisation der Deportation der jüdischen Bevölkerung Ungarns 1944 in die Vernichtungslager durch Angehörige des Sonderkommandos Eichmann u.a. Dienststellen (AR-Z 150/59)

B 162/5350
 B 162/5353

Fővárosi Törvényszék irattára (FTI)

B.1572/2013.

dr. Csatári László bírósági és nyomozati iratanyaga

Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)

Records related to the Hungarian Jewish Community
(1944–1956)

Štátny Oblastný Archív v Košiciach (SOAB)

Magyar Királyi Rendőrkapitányság, Kassa

K17. d.

K18. d.

Nyomtatásban megjelent források

Csendőrségi lapok, 1942

Csendőrségi lapok, 8. szám, április 15.

Kassai, 1944

Kassai zsidó tanács közleményei, március–április.

Rendeleték Tára, 1944a

A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.500. M. E. számú rendelete, a hadműveleti területekre vonatkozó közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 5. *Rendeleték Tára*, 393–404.

Rendeleték Tára, 1944b

A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.440. M. E. számú rendelete, az ország területének egy részén különleges közigazgatási szabályok életbeléptetéséről, 1944. április 12. *Rendeleték Tára*, 428.

Sziklay–Borovszky, 1896

Sziklay János – Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monográfiája)*. Budapest, Apollo irodalmi és nyomdai Rt.
<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0001/0.html>

Zsebkönyv, 1944

Magyar Királyi Csendőrség Zsebkönyve, 213.

Sajtó

Abaúj-Torna, 1944

Abaúj-Torna vármegye hivatalos lapja, május 25.

Felvidéki Újság, 1944

Felvidéki Újság

1944. április 25.

1944. április 27.
1944. április 28.
1944. április 29.
1944. május 2.
1944. május 3.
1944. június 5.
1944. június 7.
1944. június 13.

Kassai THJ, 1944

Kassai THJ sz. kir. város hivatalos lapja, június.

Hivatkozott irodalom

Balassa, 2012

Balassa Zoltán: Csatáry László – egy kőszívű kassai rendőrtiszt. *Felvidék.ma*, május 18. <http://www.felvidek.ma/nezopont/publicisztika/33980-egy-koszivu-kassai-rendortiszt>

Balassa, 2012a

Balassa Zoltán: Egy hamis hír karrierje. *Felvidék.ma*, augusztus 29. <http://www.felvidek.ma/felvidek/egyeb/35267-egy-hamis-hir-karrierje>

Baranyi, 2012

Baranyi Márton: „Nincs magyar Zuroffunk”. *Mandiner*, augusztus 22. http://mandiner.hu/cikk/20120821_gellert_adam_nincs_magyar_zuroffunk

Benoschofsky–Karsai, 1958

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. I–III. Budapest, MIOK.

Bindman, 1997

Stephen Bindman: War crimes suspect quits without a fight: Accused Nazi first to lose citizenship without court battle. *The Spectator*, július 16.

Braham, 1963

Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. Pro Arte, New York.

Braham (szerk.), 2007

A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. Szerkesztette: Randolph L. Braham. I–III. Budapest, Park Könyvkiadó.

Browning, 2003

Browning, Christopher R.: *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison, The University of Wisconsin Press.

Büchler–Shashak, 2003

Büchler, Yehoshua – Ruth Shashak: *Pinkas Hakehillot Slovakia*. Jerusalem, Yad Vashem. http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_slovakia/slo495.html

Curilla, 2011

Curilla, Wolfgang: *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Schöningh/Paderborn.

Csíki, 2003

Csíki Tamás: *A kassai zsidóság a Holocaust idején*. A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 387–398. http://epa.oszk.hu/02000/02030/00035/pdf/HOM_Evkonyv_42.pdf

Eliáš, 1994

Eliáš, Štefan: Tragédia košických Židov v rámci rasovej perzekúcie v rokoch 1938–1945. In Anna Jurová – Pavol Salamon: *Kosice a deportácie Židov v roku 1944*. Kosice. 107–128.

Fekete Gy., 2012

Fekete Gy. Attila: Csatáry-ügy. A BM nem kapott kanadai sajtófigyelőt. *Népszabadság*, augusztus 2. http://nol.hu/belfold/20120802-a_bm_nem_kapott_kanadai_sajto_gyelot-1322757

Feuerstein, 2004

Feuerstein, Azriel: *Kelj fel Jancsi: Kassa–Auschwitz–Svédország–Izrael*. Izrael.

Gaskó, 1984

Gaskó Miklós: Halálvonatok. *Menóra*, június 1.

Gayer, 2013

Gayer Veronika: Zsidó egyesületek Kassán a két világháború között. <http://www.hebraisztika.hu/attachments/00000453.pdf>

Gellért Á. – Gellért J., 2012

Gellért Ádám – Gellért János: Csatáry László és az 1941-es deportálások. *Élet és Irodalom*, augusztus 31.

Görög, 1991

Görög Artúr: *A kassai zsidóság története és galeriája*. Bné Brák: „Hitachdut olei Hungaria” irgun Koshice.

Kádár–Vági, 2005

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa kiadó.

Kálmán, 1982

Kálmán Márta: *Örökség*. Pécs, Magvető Kiadó.

Karsai, 2012

Karsai László: Táborparancsnok Kassán, *Népszabadság*, július 28.http://nol.hu/belfold/20120728-taborparancsnok_kassan-1321609

Karsai–Molnár, 1994

Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross per.* Budapest, Cserépfalvi.

Lázár, 2012

Lázár György: Egy rendőrtiszt Kanadából. *Élet és Irodalom*, augusztus 3.

Lázár, 2013

Lázár György: Csatáry, Képiró és a Horn-kormány. *Élet és Irodalom*, augusztus 16. http://www.es.hu/lazar_gyorgy;csatary_kepiro_es_a_horn-kormany;2013-08-14.html

Lázin, 2012

Lázin Miklós András: „Amúgy nem volt kellemes feladat”. Interjú Csatári Lászlóval. *Magyar Hírlap*, július 20.http://archivum.magyarhirlap.hu/belfold/amugy_nem_volt_kellemes_feladatt.html

Morvay, 2012

Morvay Péter: Ütött az óra. A Csatáry-nyomozás teljes története, *Hetek*, július 20.
http://www.hetek.hu/belfold/201207/utott_az_ora_a_csatary_nyomozas_teljes_tortenete

Népszabadság, 2012

Mit műveltek a hatóságok Csatáry hazatérésekor? *Népszabadság*, július 31.http://nol.hu/belfold/20120731-mit_muveltek_a_hatosagok_-1322267

Legát, 2012

Legát Tibor: „Nem szabad elkenni”. *Magyar Narancs*, augusztus 2.<http://magyarnarancs.hu/belpol/hogy-ne-lehessen-elkenni-81121>

Mendelsohn, 2010

Mendelsohn, John: *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Deportation of the Jews to the east: Stettin 1940 to Hungary 1944.* Volume 8. The Lawbook Exchange, Ltd.

Molnár, 2014

Molnár Judit: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Budapest, Scolar.

Munkácsi, 1947

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Renaissance kiadás.

Nánási, 2011

Nánási László: Különleges nyomozó szerv a második világháború idején: az Államvédelmi Központ ügyésze (1942–1944). *Betekintő*, 2. sz. http://www.betekinto.hu/2011_2_nanasi

Offner, 1996

Offner Róbert, Véletlenül életben maradtam. Dálya Kibuc, Szdár Cálám nyomda.

Okroy, 2005

Okroy, Michael: *Kaschau war eine europäische Stadt. Ein Lese- und Reisebuch zur jüdischen Kultur und Geschichte in Košice und Prešov*. Arco.

Potemra, 1986

Potemra, Michal: *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945. I–II. Tematická bibliografia*. Košice, Štátna vedecká knižnica.

Šalamon, 1994

Šalamon, Pavol: Demografický vývoj Židov v Košiciach v rokoch 1841–1944. In Anna Jurová – Pavol Salamon: *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Kosice. 85–92.

Thorpe, 2012

Thorpe, Nick: Command responsibility – László Csatóry in Context. *Hungarian Review*, 5. http://www.hungarianreview.com/article/command_responsability_laszlo_csatary_in_context